

**ЎЗБЕКИСТОН АЛОҚА ВА АХБОРОТЛАШТИРИШ АГЕНТЛИГИ
ТОШКЕНТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ
ИҚТИСОД ВА БОШҚАРУВ ФАКУЛЬТЕТИ**

**“Ўзбекистонда демократик
жамият қуриш назарияси ва
амалиёти” кафедраси**

**“ПОЛИТОЛОГИЯ” ФАНИДАН
ЎҚУВ УСЛУБИЙ ҚЎЛЛАНМА
(таълимнинг махсус сиртқи шакли учун)**

Тошкент-2008

Ушбу ўқув – услубий қўлланма таълимнинг махсус сиртқи шакли учун тайёрланган бўлиб, унда “Политология” фанидан маъруза матнлари, амалий машғулот режалари, тест топшириқлари, фанга оид адабиётлар рўйхати ўрин олган.

Қўлланма махсус сиртқи шаклда таълим олаётган талабалар учун мўлжалланган.

К И Р И Ш

Мустақилликнинг ўтган ўн йилдан ортиқ даври мобайнида мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётида туб ижобий ўзгаришлар содир бўлди. Янгиланиш, мамлакат сиёсий, иқтисодий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада эркинлаштириш жараёни барча соҳалар каби ижтимоий фанларни ўқитиш, уларнинг мазмун-моҳиятини давр талаблари асосида қайтадан ўзгартириш вазифасини қўйди. Президент И. А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ҳамда Сенатининг қўшма мажлисида сўзлаган нутқида таъкидлаб ўтганидек, “Бизнинг асосий узоқ муддатли ва стратегик вазифамиз аввалгича қолади бу демократик давлат, фуқаролик жамияти қуриш жараёнлари ва бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, одамлар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш йўлидан оғишмай изчил ва қатъият билан боришдир”¹

Собиқ шўро даврида ижтимоий фанларни ўқитиш марказлашган тартибда амалга оширилганлиги ва шу асосда дарслик, ўқув қўлланмалари ҳам асосан, рус тилида бўлиб, уларнинг баъзиларигина ўзбекчага кўр-кўрона «марказ сиёсати» рамкасида ташқарига чиқмасдан, миллий хусусиятларимизни ҳисобга олмасдан, бевосита таржима қилинарди. Мустақиллик туфайли унинг асрларга тенг ўн бир йили даврида бу камчиликлар тузатилиб, миллий тафаккурга кенг йўл очилиб, ижобий ўзгаришлар қилинди. Ўзбекистонлик сиёсатшунослар, файласуф ва социолог олимлар томонидан жамият сиёсий ҳаёти, сиёсий муносабатларида рўй берган ўзгаришларни чуқур, муфассал ёритиш ҳамда жаҳон сиёсатшунослигининг илғор назарий ва амалий тажрибаларидан кенг фойдаланиш асосида дарслик, ўқув қўлланмалари яратилмоқда.

Лекин XX аср охири ва XXI аср бошларида икки қутбли дунёдан кўп қутбли дунёга ўтиш, инсон онги ва қалби учун кураш жараёни ҳеч қандай ғоявий бўшлиққа йўл қўймаслигимизни кўрсатмоқда. Шу боисдан ҳам «бугун дунёда бораётган курашлар ичида энг катта, энг таъсирчан кураш, аввало, мафкура майдонларида олиб борилмоқда. Ва шу курашда енгилш учун жуда катта маблағ, имконият ва кучлар сафарбар қилинмоқда»². Политология фани миллий истиқлол мафкураси тамойилларига таянган ҳолда ана шу сиёсий жараёнларни, сиёсий ҳаёт, сиёсий муносабатлар соҳасида мавжуд бир қатор долзарб муаммоларни илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилади, ўрганади. Зеро, «кўп асрлик тарихимиз шуни кўрсатадики, - деган эди Президентимиз Ислам Каримов, - инсон дунёқарашининг шаклланишида маърифатнинг, хусусан,

¹ Каримов И. А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. –Т.: Ўзбекистон, 2005, 34 – б.

² Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т 8 – Т.:Ўзбекистон, 2000, 466-бет.

ижтимоий фанларнинг ўрни бекиёс. Бу жамиятшунослик бўладими, тарих, фалсафа, сиёсатшунослик бўладими, психология ёки иқтисод бўладими - уларнинг барчаси одамнинг интеллектуал камолотга эришувида катта таъсир кучига эга»³.

Ушбу қисқача маърузалар матнлари ҳозирги замон Ғарб ва Шарқ сиёсатшунослигининг назарий ва амалий тажрибаларидан фойдаланиш ҳамда жамиятнинг сиёсий ҳаёти ва сиёсий муносабатларда, жаҳон сиёсатида рўй бераётган воқеа-ҳодисалар, ўзгаришларни мамлакатимиз мисолида ўрганиш асосида ёзилган. Тавсия этилаётган ушбу ўқув қўлланмаси ана шу вазифалардан келиб чиққан ҳолда тузилган. Унда замонавий сиёсий фаннинг энг муҳим, устувор мавзулари ҳозирги замон талаблари асосида кўриб чиқилган. Муаллифлар ўқув қўлланмасини яратишда, хусусан, «Политология асослари» (Тошкент: «Университет», 1992), Ф.Шариповнинг «Политология» (Тошкент: «Ўзбекистон», 1992), И.Рамазонов, Э.Мўминовларнинг «Политология» дарслиги (Тошкент: «Адолат», 1997), С. Отамуродов, И.Эргашев, И.Акрамов, А.қодиоровларнинг «Политология» (Тошкент: «Ўзбекистон», 1999), Политология курси бўйича маърузалар матни, 1–2-қисмлар (Тошкент: М.Улуғбек номидаги ЎзМУ, 2000), «Политология. Маърузалар матни» (Тошкент, 2000), О.Машарипов, Т.Р.Ҳошимов, Ғ.А.Рафиқовларнинг «Политология» (Тошкент: ТошДИУ, 2000), Политология. Ўқув қўлланма. Т.: (А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. «ЎАЖБНТ» маркази, 2002) В.П.Пугачев, А.И.Соловьевларнинг «Политологияка кириш» (Т.: «Янги аср авлоди», 2004), В.В.Дубковнинг «Политология». (Т.: «Меҳнат», 2004) йил каби дарслик, ўқув қўлланмаси ва маъруза матнларидан кенг фойдаланди. Шунингдек, мазкур ўқув қўлланмаси яратилишида унинг муаллифлари томонидан Тошкент Давлат Иқтисодиёт университети ва Низомий номидаги ТошДПУ талабаларига «Политология» фанидан маърузалар ўқиш ва амалий машғулотлар ўтказиш жараёнида тўплаган тажрибалари қўл келганлигини ҳам айтиш жоиздир. Буни ўқув қўлланмасидаги бир қатор назарий масалаларнинг амалий мисоллар асосида баён этиб берилганлиги аниқ кўрсатиб турибди.

Маъруза матнларини яратишда 2003 йил Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ижтимоий комплексининг махсус методологик комиссияси баённомаси ва Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, олий ўқув юртлари илмий-услубий бирлашмалари фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаш Президумининг 2003 йил 1 июль мажлиси қарори билан тавсия этилган намунавий дастури асосида Политологияга доир чиқарилган ўқув дастури ҳамда иқтисодиёт мутахассисликлари учун ажратилган маъруза ва амалий машғулот дарсларида ўтилаётган маъруза материалларига алоҳида эътибор берилган.

³ Ўша жойда, 504-бет.

“Политология” фанидан маъруза матнлари Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети қошидаги Олий педагогика Институты томонидан ишлаб чиқилган.

I –бўлим: ПОЛИТОЛОГИЯ ФАНИДАН МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

I-мавзу. ПОЛИТОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, УСЛУБИЙ ҲАМДА УНИНГ СИЁСИЙ ФАНЛАР ТИЗИМИДА ТУТГАН ЎРНИ.

1.1. Политология фани, предмети, мавзуси, мақсад ва вазифалари.

Политология - юнонча *politika* – давлат ёки ижтимоий ишлар ҳамда *Logos* - таълимот сўзларининг бирикишидан ташкил топган бўлиб, сиёсат ҳақидаги таълимот маъносини англатади. Унинг сиёсий моҳияти жамиятнинг сиёсий ҳаёти ва сиёсий муносабатларида рўй берадиган воқеа-ҳодисалар, ўзгаришларни илмий-назарий жиҳатдан асослаб бериш билан белгиланади. Ҳеч бир ижтимоий-сиёсий фан бу масалаларни «Политология» фани сингари чуқур ва мукаммал ўрганмайди. Политологиянинг сиёсий фан сифатидаги роли ва аҳамияти унинг сиёсий моҳиятга эга бўлган воқеа-ҳодисаларни алоҳида олинган бир мамлакат доирасида эмас, балки жаҳоннинг турли мамлакатларида сиёсий муаммоларни ҳал қилишда эришилган натижалар билан белгиланади. Бундай амалий натижалар Политология фанида умумлаштирилади ва унга асосланган ҳолда муҳим сиёсий қоида ва ҳулосалар ишлаб чиқилади. Политология бошқа ижтимоий-сиёсий фанлардан ўзининг предмети, мазмуни, қонуниятлари, вазифалари ва бошқа томонларига кўра фарқ қилади. Политологиянинг мазмунини ташкил этувчи масалаларнинг бир бутунлиги ёки яхлитлиги мисолида унинг предмети таърифланади. Унинг қонуниятлари, категориялари, усуллари ва вазифалари сиёсатни амалда тўғри қўллашга хизмат қилади.

У ёки бу сиёсат юритилиши турли синфлар, ижтимоий гуруҳлар, миллат ва элат ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириш фаолиятига боғлиқ бўлиб, унинг марказида давлат туради. Ана шу давлат ҳокимиятини қўлга киритиш, сақлаб қолиш, ундан самарали фойдаланиш бош масаладир. Сиёсат юритилишидаги энг муҳим ва моҳиятли йўналиш – давлат ҳокимиятини қуришдир. Сиёсат деганда давлат ишларида қатнашиш, давлат фаолиятини йўналтириш, унинг шакллари, вазифалари ва мазмунини белгилаб беришни тушунамиз. Демак, **сиёсат** – бу давлат, давлат – бу куч ва пул, пул – бу иқтисод.

Политологиянинг предмети: Жамият сиёсий системасининг шаклланиши, унинг амал қилиши ва ривожланиши, шахс, ижтимоий гуруҳлар, миллат ва элатлар, халқлар ва давлатлар тўғрисидаги фандир.

Демак, сиёсатшунослик – сиёсат, сиёсий жараёнлар, сиёсий фаолият ва сиёсий ҳокимиятни ўрганувчи фандир, деб таърифлаш ҳам мумкин.

Политология – сиёсий институтлар ва сиёсий жараёнлар, сиёсий маданият, халқаро тизимлар, унинг механизми ва воситалари ҳамда амалиётини ўрганадиган фандир. Демак, сиёсий таълимотларнинг шаклланиши ва ривож, сиёсий маданият ва мафкура, халқаро тизимлар ҳамда умумбашарий тараққиётнинг сиёсий муаммоларини ўрганиш сиёсатшунослик фанининг асосий йўналишларидир.

Политология – жамиятнинг сиёсий тизими, сиёсат, сиёсий жараёнлар, давлат ҳокимияти, сиёсий партиялар, сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатлар билан ўзаро муносабатда бўлган турли ижтимоий гуруҳлар, фуқароларнинг ўрни ва роли, ҳокимиятга муносабати, уни сақлаб туриш механизми ва воситалари, жараёнлари ҳамда амалиётни ўрганадиган фандир.

Яхлит ижтимоий ҳодиса сифатида сиёсатнинг моҳиятини ёритиш политологиянинг **предметидир**. Унда:

- 1) макро ва микро сиёсат даражаларида зарурий тузилиш элементларини, унинг ички ва ташқи алоқа ва муносабатларини аниқлаш;
- 2) турли сиёсий институтлар ва жараёнларда амал қиладиган қонуниятларни, асосий тенденциялар ҳамда тараққиётнинг истиқболини аниқлаш ва башорат қилиш;
- 3) ижтимоий сиёсат ўлчовининг объектив мезонларини ишлаб чиқишни амалга оширади.

Политология фани ўрганадиган мавзулар доираси кенг бўлиб, у ўз ичига ҳокимият билан боғлиқ аниқ мавзуларни мужассамлаштирган.

Политология фанида етакчи ўринни жамият сиёсий ҳаёти, уни ҳаракатга келтирувчи сиёсий тузилмалар ва механизмлар фаолиятини ўрганиш эгаллайди.

«Политология»да ўзаро сиёсий муносабатлар деганда, турли сиёсий кучлар, сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг сиёсий ҳокимият доирасидаги фаолиятларини тушунмоқ лозим. Чунки сиёсий муносабатлардан ташқари яна бошқа муносабатлар ҳам мавжуд бўлиб, улар ўз фаолиятларида жамиятда амалга оширилаётган сиёсий муносабатларни ўз манфаатларига мос келадиган тарзда ўзгартиришлари мумкин.

Шундай қилиб, турли ижтимоий гуруҳлар, қатламлар, сиёсий институтлар хоҳиш-иродасидан ҳоли мавжуд сиёсий муносабатлардан фарқли равишда сиёсий фаолият муҳим **субъектив омил** ҳисобланади. Чунки у инсонларнинг миллий истиқлол мафкураси, сиёсий қарашлари, мақсадлари ва дастурларига асосланади. Бундай омил жамиятда мавжуд бўлиб турган сиёсий муносабатлар мазкур гуруҳлар манфаатларининг уйғунлигини таъминлашга қаратилганлиги билан ажралиб туради. **Политология фани ўрганадиган мавзулар тизимида** сиёсий ҳокимият

марказий ўринни эгаллайди. Сиёсий ҳокимият негизида давлат ҳокимияти назарда тутилади.

Политологиянинг объекти. Унинг объектини жамиятнинг сиёсий тизими, сиёсий институтлар ва турли гуруҳлар ташкил қилади. Унинг **предметини эса** сиёсат, сиёсий муносабатлар ва ҳокимиятнинг ривожланиш қонуниятлари ташкил қилади. Фан сифатида политология 2,5 - 3 минг йиллик тарихга эга бўлиб, у сиёсий тафаккурнинг илк кўринишлари шаклида пайдо бўлган. Кейинчалик у мустақил фан сифатида юзага келди. У ўз шаклланиш жараёнида бошқа мавжуд ижтимоий фанлар каби мустақил ўрганадиган ўз масалалари доирасини ҳам вужудга келтирди. Политологиянинг **асосий мавзуи** ҳокимиятни, сиёсат ҳокимиятни ўрганишни назарда тутди.

Политология фани муайян вазифаларни, яъни **функцияларни** амалга оширади. Уларга асосан, қуйидаги: 1) назарий; 2) методологик; 3) амалий ва 4) башорат қилиш вазифаларини киритиш мумкин.

1. Политологиянинг назарий функциясига, унинг предметдан келиб чиққан ҳолда, сиёсатни ўрганиш асосида асосий назарий концепцияларни, қоидаларни ишлаб чиқиш назарда тутилади. Буни сиёсатшунослик фан сифатида амалга оширади. Сиёсий ҳаёт ва жараёнлар муайян сиёсий қоидаларга таянади ва унга эҳтиёж сезади. Бугунги сиёсий қарашлар ва қоидаларнинг ягона мафкурага асосланиш ғояси асоссиз ва сиёсий фикр ривожига зид эканлигини кўрсатади. Сиёсий институтлар хилма-хиллиги, сиёсий плюрализм, авторитаризм ва тоталитаризм ғоясига зид равишда, аҳолининг жамият сиёсий ҳаётига кенгроқ иштирок этишини таъминламоқда.

2. Политологиянинг методологик функцияси: унинг моҳияти сиёсий ҳаётни тўғри англаш, баҳолаш ва билиш услублари билан куроллантиришдадир. Сиёсий ҳаёт, сиёсий жараёнларни амалга оширишда турли қатламлар, гуруҳларнинг иштирокини ва ўрнини дифференциал таҳлил этиш; турли хил сиёсий институтларнинг фаолиятини таркибий-функционал таҳлил этиш; сиёсий тузилмалар даражаларини, сиёсий жараёнлар элементларининг ўзаро алоқаларини тизимий ва яхлит ҳолда ўрганиш, сиёсий башоратни амалга ошириш орқали муҳим методологик вазифани бажаради.

3. Политологиянинг амалий функцияси: унинг амалий характери ҳамда ҳокимият билан бўлган муносабатида ўз ифодасини топади. Унда бошқарувда маърифий-буйруқбозлик услубидан воз кечиш, бошқаришда демократик тамойилларга асосланиш, сиёсий институтлар ва мафкуралар хилма-хиллигига асосланиш турли манфаатлар уйғунлигини таъминлайди.

4. Башорат функцияси: башоратни амалга ошириш жамият ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Сиёсий қарорлар қабул қилишда, сиёсий жараёнлар ва муносабатларни моделлаштиришда алоҳида ўрин тутди. Бу

политологиянинг сиёсий ҳаёт билан узвий боғлиқлигини таъминлайди, амалийлигини оширади.

1.2. Политология фани қонун, тушунча, категориялари ҳамда унинг бошқа сиёсий фанлар тизимида тутган ўрни ва роли

Фалсафа фанининг методлари барча ижтимоий-гуманитар ва аниқ фанлар методи бўлганлиги боисдан сиёсатшунослик фани методлари ҳам унинг методлари ҳисобланади. Улар қуйидагилардан иборат:

- 1) Диалектик метод.
- 2) Қиёсий таққослаш методи.
- 3) Эмперик-социологик метод: сўров, анкета, математик таҳлил ва ҳ.к.
- 4) Умумманتيқий метод (Унда анализ ва синтез, абстракциялаш, умумийлик ва ўзига хослик, сиёсий жараёнлар моделини излаб топиш ҳамда янгисини яратиш ва ҳ.к.).
- 5) Назарий метод. (Унда фикрлаш, абстракцидан конкретликка ўтиш).
- 6) Ахлоқий метод. (Айрим гуруҳ ёки шахслар хулқини кузатиш, анализ қилиш, анкеталар тарқатиш орқали сўраб ўрганиш).
- 7) Изоҳлаш методи (қабул қилинган фармон, қонун, қарорларни изоҳлаб бериш).
- 8) Сиёсий прогнозлаш методи. (Бу билан ижтимоий тўқнашувлар олди олинади).
- 9) Ахборот-информацияларни умумлаштириш методи (Фан ютуқларидан фойдаланиш).

Политологиянинг методологик асоси

1. Фалсафий таҳлил.
2. Назарий таҳлил.
3. Ижтимоий борлиқни ўрганиш.

Политология фани қонуниятлари. Политология фани сиёсий институтлар ва сиёсий жараёнлар, сиёсий маданият, халқаро тизимлар, унинг механизми, воситалари ва амалиётни ўрганишда муайян қонунларга таянади ҳамда амал қилади.

Политология фани амал қиладиган қонунлар кўлами турли хил бўлиб, мамлакат ички ҳаёти, минтақавий ва халқаро тизимлар, умумбашарий тараққиёт соҳалари билан бевосита дахлдордир.

Политология фанининг ўрганадиган қонунлари сиёсат, сиёсий жараёнлар, сиёсий ҳокимият, сиёсий партиялар ва сиёсий фаолиятнинг давлат ҳокимияти ва фуқаролик жамиятини шакллантиришдаги зарурий сиёсий механизмлари сифатида намоён бўлади.

Давлат ҳокимияти ва жамият сиёсий ҳаётида қонунларнинг ҳаракат қилиши учун шароит яратиш, уларнинг ҳар бири доирасида ва ўзаро алоқаларида уйғун ҳаракат қилиш жараёнини вужудга келтира билиш, ўз навбатида ундан кўзланган мақсад йўлида фойдалана билиш сифатида муҳим ўрин тутди. Бу қонунларни 2 гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Давлат ҳокимияти ва мамлакат ички сиёсий ҳаётида амал қиладиган қонунлар бўлиб, у ўз ичига:

1) жамият сиёсий жараёнларида сиёсий ҳокимият механизмларидан самарали фойдаланиш;

2) жамият сиёсий ҳаётининг демократиялашиши;

3) сиёсий бошқарув жараёнлари;

4) сиёсат ва ижтимоий-иқтисодий, маданий, маърифий ҳаёт муносабатлари;

5) шахс, жамият ва давлат тизимида инсон манфаатининг устуворлиги ва бошқалар.

2. Бу гуруҳ қонунлари халқаро муносабатларда иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий-маърифий алоқалар билан боғлиқ бўлиб, улар:

1) халқаро хавфсизлик ва ўзаро ишончни ривожлантириш;

2) халқаро ва давлатлараро ихтилофларни бартараф этишнинг сиёсий воситалари;

3) умумбашарий муаммоларни бартараф этишнинг сиёсий йўллари;

4) турли хил сиёсий институтлар, сиёсий партиялар, ташкилотлар ва ҳаракатлар ўртасидаги сиёсий ҳамкорликни йўлга қўйиш ва уни барқарор ривожлантириб бориш шарт-шароитлари;

5) жамият сиёсий ҳаётида сиёсий етакчининг ўрни ва ролини сиёсий таҳлил этиш билан боғлиқдир.

Шунингдек, Политологиянинг **объектив қонуниятлари** ҳам мавжуд:

1. Сиёсий жараён оқимидаги сиёсий муносабатларга киришаётган томонларнинг ҳар томонлама туб манфаатдорлиги қонуни.

2. Жамият сиёсий тизимининг уйғун амал қилиш қонуни.

3. Сиёсий муносабатларда сиёсий маданиятнинг зарурлиги қонуни.

4. Иқтисодиёт билан сиёсатнинг диалектик бирлиги ва мутаносиблиги қонуни.

5. Сиёсий муносабатларнинг маънавий-ахлоқий асосларда амал қилиш зарурлиги қонуни.

6. Ички сиёсат билан ташқи сиёсатнинг диалектик бирлиги қонуни.

7. Халқаро муносабатларда янгича сиёсий тафаккурнинг амал қилиш зарурлиги қонуни.

Политология тушунчаларига «сиёсат», «сиёсий ҳокимият», «сиёсий жараёнлар», «сиёсий ҳаёт», «сиёсий муносабат», «сиёсий институтлар», «сиёсий тизим», «сиёсий онг», «сиёсий маданият», «сиёсий кадриятлар», «халқаро сиёсий муносабатлар» ва бошқалар киради. Бу тушунчаларнинг

ҳар бири ўз сиёсий мазмунига эга бўлиб, сиёсий жараёнлар тизимида намоён бўлади.

Политологиянинг категориялари:

Давлат, сиёсат, сиёсий ҳаёт, сиёсий муносабатлар, сиёсий ҳокимият, сиёсий партиялар ва ташкилотлар, сиёсий тизим ва сиёсий жараён, халқаро муносабатлар, сиёсий тизим, сиёсий воқелик, давлат ҳокимияти, демократиялаштириш ва ҳ.к.

Бу категорияларнинг ҳар бири ўз сиёсий мазмунига эга бўлиб, сиёсий жараёнлар тизимида намоён бўлади. Масалан, онг муаммосини социология фанида гуруҳ онги муаммоси сифатида, давлат ва ҳуқуқ назариясида ҳуқуқий онг муаммоси тарзида, сиёсатшунослик фанида эса сиёсий онг муаммоси тарзида ўрганилади. Маданиятни - сиёсий маданият тарзида таҳлил этади ва ҳ.к.

Политология қонун ва категорияларини ўрганишда, мавжуд сиёсий ҳаёт ва жараёнларни идрок этишда ҳар бир халқнинг ўзига хос хусусиятлари мавжудлигини ҳам ҳисобга олиш муҳим. Шунинг учун сиёсатда мамлакатлар ва халқларнинг тарихий-маданий, маънавий негизларига, қадриятларига таяниш, мавжуд сиёсий жараёнларни ҳолисона ўрганиш ва баҳолашга ёрдам беради. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, “Юқорида зикр этилган мақсад ва йўналишларнинг барчаси аввало мамлакатимизни модернизация қилиш борасида узоқни кўзлайдиган **“Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари”** деган тамойилни ўзида ифода этади”¹

Политология фанининг бошқа сиёсий фанлар тизимида тутган ўрни ва роли. Президент Ислам Каримов ижтимоий фанлар ролига ҳамиша юқори баҳо ва эътибор бериб келмоқда. «Кўп асрлик тарихимиз шунини кўрсатадики, – деган эди И.А.Каримов, – инсон дунёқарашининг шаклланишида маърифатнинг, хусусан, ижтимоий фанларнинг ўрни бекиёс. Бу жамиятшунослик бўладими, тарих, фалсафа, сиёсатшунослик бўладими, психология ёки иқтисод бўладими – уларнинг барчаси одамнинг интеллектуал камолотга эришувида катта таъсир кучига эга»². Бу жиҳатдан қараганда Политология ижтимоий фанлар билан умумий алоқада бўлади. Политология ижтимоий фанларнинг илмий ҳулосаларидан қандай бўлса, шундайлигича фойдаланмайди, балки жамият, давлат ва фуқаролар ҳаётида бўладиган сиёсий ўзгаришлар ва уларнинг ҳокимиятга муносабатларини ҳамда бу ўзгаришларни амалга ошириш усуллари, механизмларини ўрганади, сиёсий ҳулоса, амалий таклифлар беради.

Политология фани ижтимоий-сиёсий фанлар тизимида муҳим ўрин тутаяди ҳамда сиёсатни ўрганишда ўзига хос хусусияти, мақсад ва вазифалари борлиги билан фарқ қилади. Сиёсат – илм-фани қизиқтириб

¹ Каримов И. А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. –Т.:Ўзбекистон, 2005, 39 б.

² Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.8 –Т.: Ўзбекистон, 2000, 504-бет.

келган анъанавий соҳа ҳисобланади. Уни нафақат политология, бошқа фан соҳалари, хусусан фалсафа, социология, иқтисод, психология, ҳуқуқшунос-лик, тарих ва бошқа фанлар ҳам қизиқтириб келган ва келмоқда. Бу сиёсатнинг мураккаб ва турли хил ҳодисаларга бой ижтимоий ҳодиса эканлигини кўрсатади. Сиёсатга, жамиятнинг бошқа ижтимоий ҳодисалари сингари, умумий ва ўзига хос хусусиятлар, жиҳатлар хосдир. Бу сиёсатни турли фанлар нуқтаи назаридан ўрганиш имкониятини беради. Айни пайтда яна шуни таъкидлаш лозимки, юқорида қайд этилган фанларнинг бирортаси сиёсат тўғрисида яхлит, тугал тасаввурни бермайди. Политология эса сиёсат соҳаси билан боғлиқ бўлган билимлар тўғрисида ана шу вазифани амалга оширади.

Политология фани бошқа ижтимоий фанлардан фарқли равишда жамиятнинг сиёсий жараёнлари тўғрисида фикр юритади. Жамият ҳаётида сиёсий ҳокимият муҳим ўрин тутди. Жамиятнинг сиёсий ҳокимияти, бу ҳокимиятнинг моҳияти ва тузилишини аниқлаш, унинг жамиятда тақсимла-ниши ҳамда унинг механизмларини билиш сиёсатшунослик фанининг муҳим объектидир.

Политологияни сиёсий ҳокимиятни ким, қайси сиёсий ёки ижтимоий гуруҳлар томонидан қандай мақсадлар, манфаатлар ва тамойиллар тизимида амалга оширилиши қизиқтиради.

Политология фани сиёсий ҳокимият, уни амалга оширишда ўрнатилган сиёсий режим фаолияти доираси, шунингдек, муайян гуруҳлар мавқеи ва муносабати, ҳокимият қамрови, уни бошқариш усуллари аниқлаб беради.

Политология фанининг ижтимоий-гуманитар фанлардаги ўрнини белгилаб берадиган назарий ва амалий шарт-шароитлар мавжуд. Бу аввало, амалий характердаги эҳтиёжлар, қолаверса, мамлакатда амалга ошаётган демократик жараёнлар ва ўзгаришлар билан боғлиқ. Таҷриба шуни кўрсатмоқдаки, сиёсатшунослик сиёсий жараёнларга таъсир кўрсатишда катта имкониятга эга. Сиёсий жараёнларнинг бориши, унда иштирок этаётган сиёсий кучлар, улар томонидан сиёсатнинг идрок этилиши, уларнинг мақсад ва маслаклар, ташаббуслари, фаоллик даражалари сиёсатда ўз ифодасини топади. Шунингдек, сиёсатшунослик, жамият ҳаётининг сиёсий соҳасини ўрганар экан, унда жамиятни бошқаришнинг асосий институтлари, давлат, партиялар ва бошқа сиёсий-ижтимоий ташкилотларнинг ўзаро муносабат-лари мазмунини, характерини ҳам ҳисобга олади. Чунки, сиёсий муносабатлар натижаси кўпроқ унга боғлиқ бўлади.

Политология фанининг бошқа сиёсий фанлар билан боғлиқлигини яна шу билан изоҳлаш мумкинки, у ижтимоий-сиёсий фанларда ишлаб чиқилган назарий ҳулосаларга, амалий таҷрибаларга асосланган ҳолда иш олиб боради. Масалан, миллий муносабатлар билан боғлиқ масалалар фалсафа, сиёсий тарих, сиёсий психология, сиёсий социология каби фанларда ҳам ўрганилади. Фалсафа миллатларнинг вужудга келиши ва

ривожланишини умумижтимоий қонунлар асосида ўрганса, сиёсий тарихда асосий эътибор, у ёки бу сиёсий партияларнинг миллий муносабатлари соҳасидаги вазифаларни ҳал этишга қаратилган назарий ва амалий фаолиятини ўрганади. Социал психологияда эса, миллатларнинг кайфияти, уларнинг давлат, сиёсий партиялар, ташкилотлар ва ҳаракатлар олиб борадиган миллий сиёсатга бўлган муносабатлари ўрганилади.¹

Политологияда эса бу масала сиёсий ҳокимият ва унинг фаолияти билан боғлиқ равишда қаралади. Политология бошқа сиёсий фанлардан фарқ қилиб, давлатнинг ижтимоий муносабатларини ташкил этишдаги роли ва аҳамиятини назарий жиҳатдан асослаб беради.

1.3. Мустақиллик ва Ўзбекистонда сиёсатшунослик фанининг шаклланиши ва ролининг ошиб бориши

Инсон онги ҳаётининг 6 минг йили давомида 14513 та турли даражадаги урушлар содир бўлиб, бунда 3 миллиард 640 млн. киши қурбон бўлган. Мана шу сон-саноксиз урушлар натижасида барбод этилган қиймат-қадрият олтинга айлантирилганда Ернинг экватор айланаси бўйича уни 10 метр қалинликдаги ва эни 8 км бўлган олтин камар билан айлантириб чиқса бўлар экан. Освенцум лагерида 4 млн. бегуноҳ одам тириклайин ёқиб юборилган, кули экинзорларга сепилган. 5 минг йил ичида инсоният бор-йўғи 292 йил урушларсиз тинчликда яшаган².

ЮНЕСЕФ маълумотларига қараганда 1945-1992 йилларда 149 уруш олови ва бу қирғинбаротларда 23 млн. одам қурбон бўлган. Бу рақамлар шуни кўрсатадики, ҳалоқ бўлганлар сони XIX асрдагига қараганда 2 марта, ХУ111 асрга қараганда 7 марта кўп экан. Лекин XX асрга келиб инсоният маданий олами таназзулга учради. Унинг қўлида шаҳар ва кишлоқларни вайрон қилувчи қурол-яроғлар тўпланди. Буларни ишлатмасликни назорат қилувчи механизм ишлаб чиқилмади. Натижада 1-11 жахон урушлари келиб чиқди. Бу жараён дунёда демократик кучлар ўсишига олиб келди. Дунёда шундан кейин ҳам сиёсий хатоликларга йўл қўйилди. Натижада сиёсатни назарий жиҳатдан қайта кўриб чиқиш зарурати юзага келди. Ана шу заруратлардан сўнг кишиларга дунё ва инсоният тараққиётини таҳлил қилиш методини, умуминсоний характерга эга бўлган ҳақиқатни ўргатадиган ҳозирги замон сиёсатшунослиги вужудга келди. Чунки сиёсатнинг асосини **дипломатия** ташкил қилади.

1948 йил БМТнинг ЮНЕСКО (Маориф ва маданият, фан масалалари бўйича шуғулланувчи бўлим, 1946 йилда тузилган) ташкилоти гуманитар фанлар қаторига сиёсатшуносликни ҳам киритди. XX асрнинг 40–50- йилларида бу фан шаклланди. Шарқий Европа, АҚШ,

¹ Қаранг: Рафиқов., Содиқов А., Раҳмонов Б. Сиёсатшунослик фанидан маърузалар матнлари.- Тошкент.: ТошДИУ, 2000, 3–8-бетлар.

² Носирхўжаев С., Зарипов М., Султонов Т., Аъзамхўжаева С. Президент Ислон Каримовнинг Ўзбекистон ХХ1 аср бўсағасида ... асари бўйича маърузалар матни. Т.: ТошДПУ, 2001, 14-бет.

Франция, ГФР, Югославия, Чехославакия, Венгрия, Польша, Руминия ва бошқа мамлакатларда махсус институтлар ташкил этилди, олий ўқув юрти дастурларига киритилди. Масалан, Францияда 1945-76 йилларда Бордо, Гренобл, Эксе ва бошқа шаҳарларда махсус институтлар тузилди. Буларда бир вақтнинг ўзида студентлар ҳам ўқиб, ҳам илмий-тадқиқот ишлари олиб бора бошлади. Бу институтларни битириб чиққан мутахассисларнинг 20 фоизи ижтимоий секторларда, 65 фоизи корхоналарда ва бошқа соҳаларда ишлайди. 1965 йилдан Францияда 14 олий ўқув юрти фақат сиёсатшунослик соҳаси бўйича мутахассис тайёрлаб келмоқда. 1980 йилларда Франциядаги 72 олий ўқув юртидан 18 университет сиёсатшунослик соҳаси бўйича докторантура тайёрлашга ихтисослаштирилди. 1969 йилда мустақил 6-секция сиёсатшунос ўқитувчилар университети, 1971 йилдан эса Сиёсий фанлар уюшмаси университетлари ташкил топди.

1949 йилда БМТ ҳузурида Халқаро «Политология Уюшмаси» таъсис этилди. 1955 йилда эса Сиёсий фанлар совет уюшмаси тузилди. Бунга собиқ СССР аъзо бўлсада бу фанни тан олмади. Лекин сиёсатшунослик фани дунёда ва бизда ҳам шаклланиб борди. Бу соҳада 1962 йили Москвада илмий марказ ташкил этилди. 1979 йили Москвада Халқаро сиёсий фанлар уюшмасининг Бутунжаҳон XII конгресси бўлиб ўтди. Собиқ шўро мамлакатидида буюк империяни сақлаб қолиш учун оддий фуқароларнинг сиёсат билан шуғулланишига ва уни ўргатишга изн берилмади. Негаки кўп миллатли давлат бўлган СССР парчаланиб кетишини олдиндан сезган.

1) Ўзбекистонда дастлаб 1969 йилда ТошДУнинг (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) фалсафа факультети таркибидида политологлар тайёрлана бошланди. Мустақиллик шарофати билан 1991 йили кузидида олдинги Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига тегишли партия мактаби Политология ва бошқарув институти этиб белгиланди. 1992 йил 23 сентябрдан Ўзбекистон Президенти Фармони билан Политология ва бошқарув институти тугатилиб, унинг базасидида Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети ташкил этилди: халқаро алоқалар, халқаро ҳуқуқ, халқаро журналистика факультетлари, шунингдек, Тошкент Давлат Иқтисодиёт университетининг халқаро иқтисодий алоқалар бўлимларида сиёсатшунослик фанига катта эътибор берилди бошланди. Умуман, мамлакатимизда мустақиллик туфайли сиёсатшунослик фанига кенг йўл очилди. Бу фанни шахсан Президентимиз Ислон Каримов ўз назоратига олди.

Бугунги кунда Политология фанининг аҳамияти ва роли ўсиб бориши куйидагиларга боғлиқ.

1. Биринчидан, Республикамиз Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек, жамият сиёсий ҳаётида 2 мафкуравий тузумнинг кураши ва бу курашнинг халқаро ҳаётнинг ҳамма соҳаларига соя ташлаши остида ўтган кучли қарама-қаршилиқ барҳам топди. Аммо

шундан кейин ҳам бизни куршаб турган дунё, кўплар кутганидек, осойишта бўлиб қолгани йўқ. Ундаги можароларни сиёсий воситалар йўли билан ҳал этишга зарурият кучайиб бормокда. Бу уни сиёсатшунослик нуктаи назаридан атрофлича сиёсий таҳлил этиб боришни тақозо этади.

2. Иккинчидан, сиёсатда жаҳон тараққиётининг муҳим омили мамлакатлар ва халқлар манфаатларини уйғунлаштириш билан боғлиқ. Бу мамлакатлар ва халқаро ташкилотлар сиёсий фаолиятини умумбашарий муаммолар кўламининг кенгайиб бораётганига қаратиш ва уларни ҳал қилишдаги бирликларни вужудга келтиришга қаратилган сиёсий қарашлар, назария ҳамда таҳлилларга бўлган эҳтиёж билан боғлиқ.

3. Учинчидан, ҳозирги даврда ҳар бир шахснинг сиёсат билан шуғулланишга бўлган эҳтиёжини англаш, унда онгли фаолият кўрсатишга бўлган эҳтиёжларнинг ортиши, мавжуд демократик жараёнлар билан белгиланади.

4. Тўртинчидан, ҳозирги замонда сиёсий жараёнларнинг тез ўзгариб бораётганлиги кузатилмокда. Бу ўзгаришларнинг дунё ҳамжамияти ва инсон манфаатлари билан уйғун бўлиши учун оқилона сиёсат олиб бориш билан бирга онгли сиёсий фаолият, сиёсатга онгли муносабатда бўлиш зарур. Бу уни атрофлича ўрганишни тақозо этади.

5. Бешинчидан, фуқароларнинг сиёсий маданияти ва фаоллигини ошириш жамият иқтисодий-ижтимоий, маданий-маърифий соҳаларда демократик ҳолатнинг олдини олиш учун унинг асосий кафолатларидан бири мамлакатимиз фуқароларининг ҳуқуқий, маънавий ва сиёсий фаоллигини ривожлантириш давлат сиёсати даражасида уйғун бўлишидир.

Агар жамият тараққиётига «Инсоният тарихи - ғоялар тарихидир» деган тамойил асосида назар солинса, XX асрда бу жиҳатдан давлатларнинг 3 хил шакли борлигини кўрамиз:

1. Муайян ғоя ва мафкура мутлақлаштирилган (идеологизациялашган) **давлатдир.** Бунда бирон бир синф, партия ёки катламга оид мафкура мутлақ ҳукмронлик даражасига кўтарилади, бошқа мафкура ва қарашларга йўл қўйилмайди. Ўзгача қарашдаги кишилар йўқ қилинади, уларга хос ғоя ва мафкуралар таъқиқланади. Собик иттифок, баъзи социалистик мамлакатлар ва фашизм ҳукмрон бўлган давлатлар бунга мисол.

2. Юқоридаги ҳолнинг халқлар ва давлатлар бошига ниҳоятда катта кулфатлар келтиргани, фашизм ва коммунизмнинг моҳиятан бир хил, аммо бир-бирига қарама-қарши мамлакатлар ҳаётини бутунлай қамраб олгани, охир-оқибат II-жаҳон урушини келтириб чиқаргани ғарбдаги кўпгина мамлакатларни бошқа йўлдан боришга мажбур қилди. Бу йўл сиёсат ўз йўлига - ғоя ўз йўлига, мафкура ўз йўлига - давлат ўз йўлига деган қараш (**деидеологизация** – лот. бекор қилиш) **асосида шаклланди.** Аммо XX аср 60-йиллари охирига келиб бу ҳам тўғри эмаслиги, ғоя ва

мафкурасиз миллат, давлат ва жамият ҳаёти ҳолакатли бўлиши мумкинлиги, жамиятда умумий бир ғоявий тамойиллар лозимлиги аниқ бўлиб қолди.

3. Реидеологизация йўли - тамойили. Демократия, фикрлар ранг-баранглиги, виждон эркинлиги, инсон ҳуқуқлари устувор бўлган жамиятда қандай қилиб умумий мафкуравий тамойиллар бўлиши мумкин?- деган савол пайдо бўлди. Демократик давлатларда ғоявий тараққиётнинг бу йўлида бирон-бир мафкура ҳукмрон ва давлат мафкураси даражасига кўтарилмайди. Балки давлат бу соҳада ҳам асосий ислохотчи сифатида иш юритади. Демак, Ўзбекистон ана шу реидеологизация йўлини танланди ва шу йўлдан бормоқда.

Қисқача хулосалар

Демак, қисқача шундай хулосага келиш мумкин:

1. Сиёсат ҳақидаги фан бўлган сиёсатшунослик сиёсий ҳаёт, сиёсий муносабатлар, сиёсат жараёнларни жахон мамлакатлари мисолида атрофлича тадқиқ этади.

2. Политология фани ўз тадқиқот объекти, қонуниятлари ва категорияларининг ўзига хослиги билан ажралиб туради.

3. Политология фани жамият ҳаётида рўй бераётган воқеа-ҳодисалар, ўзгаришларни илмий-назарий жиҳатдан ҳал этиш йўллари кўрсатиб беришда, жамият аъзоларининг сиёсий онглилигини оширишда муҳим роль ўйнайди.

Умуман сиёсатшунослик фанининг ўқитилиш сабаблари қўйидагилардан иборат:

1) XX аср 80-йилларининг 2-ярмида бошланган қайта қуриш туфайли жамият ҳаёти сиёсатлашиб борди.

2) Ана шу сиёсатлашувда сиёсий назария, сиёсий маданият даражасининг етарли эмаслиги аён бўлди.

3) Умуммаданий, умуминсоний, умуммиллий қадриятларнинг ўсганлиги.

4) Марксча-ленинча ижтимоий фанларнинг инқирози.

Мустақиллик туфайли Ўзбекистонда сиёсатшунослик фанини ўрганиш ва уни ривожлантиришга реал имконият пайдо бўлди. Жамият ҳаётининг эркинлашуви инсонлар олдида сиёсатни чуқурроқ идрок этишга, сиёсий жараёнларга фаол иштирок этишни тақозо эта бошлади. Бугун сиёсатшунослик фани ролининг ошиб боришини кўпроқ давр тақозо этмоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Политология фани нимани ўргатади?

2. Собик иттифок даврида сиёсатшунослик фанини ўргатишдаги камчиликлар нималардан иборат эди?

3. Политологиянинг ижтимоий фанлар тизимида тутган ўрни нималарда?

4. Политологиянинг қонун ва категорияларини тавсифланг.
5. Политология фани ролининг ошиб бориши сабаблари нимада?
6. Ўзбекистонда сиёсатшунослик фани асосларининг ривожлантирилиши иқтисодий ислохотларни амалга оширишда қандай муҳим аҳамият касб этади?

II -мавзу. СИЁСИЙ ФИКРЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШ ВА РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

2.1. Қадимги дунё ва ўрта асрлар даврида сиёсий фикрлар

Сиёсат – давлат ишида иштирок этиш, давлат фаолияти шакллари, вазифалари, мазмунини белгилаш, синфлар, миллатлар ва бошқа ижтимоий гуруҳларнинг ҳокимиятга доир муносабатлари соҳасидир. Ҳар қандай ижтимоий муаммо бирор синф, гуруҳ, қатлам, миллат манфаатлари билан тўқнаш келиб қолса сиёсий маъно касб этади. Шунинг учун ҳам сиёсий ғоялар, қарашлар, таълимотларнинг вужудга келиш жараёни жамиятдаги табақаланиш ва давлат ривожланиши билан узвий боғлиқ.

Дастлабки сиёсий-ҳуқуқий фикрлар барча халқларда, қадимги Шарқда ҳам, антик ғарбда ҳам: афсона, ривоятлар негизида шаклланган. Уларга кўра, ердаги тартиблар умумбашарий, коинот тартибларининг узвий қисми ва келиб чиқиши жиҳатидан – илоҳийдир. Ана шундай тушуниш узоқ давр мобайнида Шарқда, кейинчалик ғарбда ҳам инсонлар, улар ўртасидаги муносабатлар, азалдан белгиланганлигига асосланиб барқарор дунёқарашни шакллантирди. Бу қадимги даврдаги тузум, давлат, сиёсатга доир ифода этилган ғояларни 3 турга ажратиш мумкин:

1. Диний қараш.
2. Юридик қараш.
3. Сиёсий социологик қараш.

Буларда сиёсий ҳодисалар ҳар хил талқин этилган. Қадимги Хитойда император ер юзидаги тартибларни илоҳий тартиблар билан боғлаб турувчи ягона шахс деб қаралган. Хитой императори осмоннинг ўғлигига эмас, ўз халқининг отаси ҳам ҳисобланган.

Конфуций (э.р.ав. 551-479) - таълимоти фалсафий ва сиёсий-ҳуқуқий фикр тарихида Сукротдан кейин муҳим роль ўйнаган. Конфуций давлатнинг **патриархал** - патерналистик концепциясини ривожлантирган. Унинг таъкид-лашича, давлат – катта оиладир. Император ҳокимияти гўё оила бошлиғи – отанинг ҳокимиятидек адолатли ва қўл остидагиларига меҳр-шафқатга асосланган. Хукмдор ва фуқаролар муносабати - оила аъзоларининг муносабатини эслатади: кичиклар катталар қарамоғида ва уларга итоат қилади. Конфуций одамларни ижтимоий келиб чиқишига кўра 4 қатламга ажратади:

- 1) аслзодалар (ҳар қандай билимга туғилишдан эга);
- 2) билимларга ўқиш-ўрганиш жараёнида эга бўлганлар;
- 3) билимларни қийинчилик билан ўзлаштирувчилар;
- 4) билим олишга интилмайдиганлар.

Шу тариқа одамлар ўртасида тенгсизлик мавжудлиги ва оми одамлар, қуйи табақалар, кичиклар олий насаб аслзода, катталарга бўсунишлари зарурлиги белгилаб берилади. Ҳокимият оқсуяклар қўлида тўпланиши лозимлигига асосланади. Конфуций ҳокимиятнинг адолат ва меҳр-шафқатга асосланиши, фуқаролар эса исёнлардан ўзларини тийишларини уқтиради. Бошқариш – ҳаммани жой-жойига қўйиш демакдир³. Давлат ҳокимияти халқ ишончисиз мавжуд бўла олмайди, аммо ҳукмдорлар ҳаммага ўрناк бўлишлари лозим. Конфуций таълимотига кўра «Ҳукмдор халқни ўз фарзандидек севиши, фуқаролар эса ҳукмдорни ўз отасидек ҳурмат қилиб, эъозлаши лозим» дейилади. Одамларнинг «нажиб» ва паст кишиларга бўлинишини ўзгартириб бўлмайди дейилган. Бу таълимот Хитойда кўп асрлар ҳукмрон идеология бўлиб хизмат қилиб келди.

Қадимги Мисрда эса аллоҳ - ҳукмдор ҳокимиятнинг илк манбаи сифатида қаралган. Ерда ҳам унинг таъсири худди шундай сақланиб қолган. Бу ўзига хос пирамидага қиёс этилган, унинг учи худо ва унинг сайлаб қўйган фиръавнлари, асоси эса оддий халқ деб қаралган. Улар ўртасида рухонийлар ва зодагонлар турган. Жамият ва давлатнинг хулқ-атвори инсоннинг кўпроқ қайси тоифага тегишлилиги билан белгиланган.

Қадимги Ҳиндистонда ҳам жамият ва давлатнинг келиб чиқиши илоҳий, мавжуд тартиб ва қоидалар ҳам шу асосда ўрнатилган, деган ғоялар мавжуд бўлган.

Умуман, дастлабки сиёсий таълимотлар юзага келишида «Авесто» бизга бой маълумотлар беради. Шунингдек, 1) **Тўмарис** (эр.ав. 530–520 йилларда массагет қабилаларига ҳукмронлик қилган); 2) **Широқ** (эр.ав. 509); 3) **Спитамен** (эр.ав. 329–327 йилларда Александр Македон қўшинларига қарши курашган, VII-VI асрлар) ва бошқа афсона ва ривоятларда, халқ қаҳромони эпосларида билдирилган сиёсий фикрлар катта роль ўйнаган.

Сиёсий фикрлар тарихида диний анъаналарнинг энг классик кўриниши Августин (Шимолий Африка, 354–430) сиймосида ўз ифодасини топган. Христиан черковига хос белгилар унинг давлатдан устун туришига асосланган. «Черковга бўйсунмаган давлат қасоскорлар тўдасидан фарқ қилмайди» деган ғоя илгари сурилади. Инсонларни эса «илоҳий одам», «ердаги одам»га бўлади.

Антик давр сиёсий фикри Шарқ ғояларини ўзига сингдириб, кейинчалик ривожланган ғарб давлатчилигидаги барча дунёқараш ва мафкураларнинг куртакларини ундирган замин бўлди. Сиёсий фикр

³ Юсупова Г.Х., Бугаева Г.А. Сиёсий фикрларнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихи. Политология курси бўйича маърузалар матни. 1-қисм. Тошкент: ЎзМУ, 2000, 7–14-бетлар.

афсона ва ривоятлар қобиғидан чиқиб, жамият масалаларини фалсафий талқин қилишга интилди. Демократия антик даврларда тўлиқ намоён бўлиб, аста-секин инсоният ижтимоий-сиёсий қадриятлари хазинасидан жой олди.

Антик ғарбдаги сиёсий қарашлар. Феодализм ва капитализмгача бўлган сиёсий қарашларда қадимги файласуфларнинг роли муҳим аҳамиятга эга.

1) Платон - Афлотун (э.р.ав. 427–347) қадимги юнон файласуфи. Унинг жамият тўғрисидаги фикрларининг қиймати шундаки, у ҳокимият, хусусан давлат ҳокимияти масалалари соҳасида илгари сурган айрим қарашлари бугунги кунда ҳам ўз қийматини йўқотмаган. Сиёсатда («Давлат», «Сиёсатчи», «қонунлар», «Софист» асарларида) давлат тузилишини 3 табақага ажратади:

- а) давлатни файласуфлар бошқариши керак;
- б) ҳарбийлар давлатни урушлардан ҳимоя қилиши керак;
- в) деҳқон ва қосиблар моддий жиҳатдан таъмин қилиб туришлари керак, дейди.

Платон давлат бошқарувининг 3 шакли, турини кўрсатади:

а) монархия – бир киши ҳокимияти, қонуний ва ноқонуний (тирания) бўлиши керак;

б) демократия – ҳамманинг ҳокимияти, у ҳам қонуний ва ноқонуний бўлиши мумкин;

в) аристократия – озчилик ҳокимияти, баркамол ёки зўрлик асосида қурилган бўлиши мумкин.

Платон «Пифагор» диалогида давлат бошқарув санъати ҳақида фикр юритади. Давлатни фақат билимдон одамларгина бошқариши мумкин. Адолат – бу ўз ишини малакали, сидқидилдан бажаришдир. Платоннинг «қонунлар» китобида давлат ҳокимиятига чекланмаган назоратсизлик ҳолатини беради. «Республика» асарида коллективизм тушунчасини биринчи бор назарий асослади ва утопик жамият ҳақидаги тушунчалар билан бойитди.

2) Аристотель (Арасту) – (м.а. 384–322) қадимги юнон файласуфи, А. Македонский тарбиячиси. У кишиларни 3 табақага ажратади. Унинг «Сиёсат», «Этика», «Риторика» асарлари мавжуд.

а) Энг бой табақа.

б) Ўртача бой табақа.

в) Энг камбағал табақа.

Шунга кўра одамларнинг ахлоқий фазилатларини 3 турга ажратади. Булардан энг бой ва ўрта табақа энг гўзал фазилатларга эга, камбағал кишиларда ахлоқий фазилатлар йўқ, дейди у.

Давлат – қулдорлар синфининг ўрта табақасида бўлиши лозим. У давлат бошқарувини уч туркумга ажратади:

а) Монархия, акси - тирания.

б) Аристократия, акси – олигархия.

в) Полития, акси - демократия.

Арасту халқни икки йўл билан бошқариш мумкин дейди: 1) кўрқув уруғини сочиб; 2) меҳр-муҳаббат қозониб.

Арасту унинг фикрича, ҳаддан ташқари демократия ҳам бузилган демократиядир. Унинг «Сиёсат» асаридаги қуйидаги саволлари диққатга лойиқ: қайси ҳокимият афзалроқ; баркамол инсонлар ҳокимиятими ёки баркамол қонунлар ҳокимиятими? XVII асрда бу саволга Ш.Л.Монтескье «баркамол қонунлар ҳокимияти» деб жавоб берган эди.

Ўрта асрлар давридаги сиёсий қарашлар. Шарқ мутафаккирлари ўз қарашларида кўпроқ сиёсатнинг ижтимоий ва ахлоқий, маънавий қирраларини ёритганлар. Инсон, у учун муносиб моддий ва маънавий шароитларни яратиш контекстида олиб қаралган.

1) Абу Наср Форобий (873-950) «Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари» асарида давлатнинг келиб чиқишини одамларнинг ўз эҳтиёжларини қондиришга бўлган истаги билан боғлайди. Давлатни яхши фазилатли, маърифатли ҳукмдор бошқариши лозим. Давлатнинг зўровонлик ва бебошликка қурилиши қораланади. Ўрта асрларда Форобий биринчилардан бўлиб, жамият ва ижтимоий-сиёсий ҳаёт таркибини жиддий ўрганиш масаласини қўйди. Ижтимоий ҳаётни ўрганиш соҳасида Форобий бир қатор масалаларни белгилаб берди. Форобийнинг 160 га яқин асари бор. Бевосита сиёсатга оид «Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари ҳақида рисола», «Фуқаролик сиёсати», «Бахтга эришув ҳақида», «Давлат арбобининг афоризмлари», «Намунали шаҳар» асарлари бор. У идеал жамият тузилишини, яъни фазилатли шаҳар аҳолисини беш қисмга бўлади:

- а) Файласуфлар – (фозил кишилар - муносиброқ одамлар);
- б) нотиқлар (ширинсухан кишилар, машшоқ, шоир, ёзувчи, дин хиз.);
- в) ўлчовчи (мутахассислар: ҳисобчи, ҳакам, муҳандис);
- г) қўриқчилар (жангчилар, посбон, ҳуқуқ тарғиботчилари);
- д) бойлар (хўжалик ишлари билан шуғулланувчилар, чорвадорлар, савдогарлар).

Давлат бошлиғи ва давлат хизматчилари бошқарув санъатини яхши билишлари керак. Шундай бошқарув кишиларни бахтга, тинчликка олиб боради. Бундай давлатда бошқарув адолатлидир. Аксинча бахтсизлик, уруш ва қирғинларга олиб борадиган бошқарув адолатсиздир. Бошқарув санъати икки қисмдан иборат:

- назарий (бошқарувнинг асосий усули ва қонун ҳақида билим);
- амалий (давлатни идора қилиш).

Ақлли деб шундай кишиларга айтамызки, унда ўткир зеҳн-идрок бўлиши билан бирга, фазилатли, яхши ишларни амалга оширадиган, ёмон ишлардан ўзини сақлайдиган инсонлардир.

Форобий давлатнинг келиб чиқишини илоҳиётдан эмас, балки мавжуд жамиятдан излаш кераклигини айтади. Форобий жамоани катта - кичиклигига қараб уч турга бўлади:

- 1) Буюк жамоа – дунёдаги барча халқларнинг бирлашуви.
- 2) Ўрта жамоа – бир халқ ёки миллатни бирлаштирувчи жамоа.
- 3) Кичик жамоа – алоҳида бир шаҳар давлатини бирлаштирувчи жамоа.

Одамларнинг энг такомиллашган жамоаси – бу шаҳар давлатидир. қишлоқлар шаҳарлардан кейин турувчи ва шаҳарларни озиқ-овқат билан таъминловчи жамоалар ҳисобланади. Форобий шаҳар давлатини икки таифага бўлади: 1) Ал-Мадина ал-Фозила; 2) Ал-Мадина ал-Жоҳилия.

Агар барча шаҳар аҳолиси ўзаро биргаликда, иттифокда яшаб, бир-бирларига ёрдам кўрсатсалар бундай шаҳарлар фазилатлидир. Барча халқлар тинч-тотув ва дўстлик асосида яшаса, ер юзида тинчлик бўлади.

Форобий асарларида давлат атамаси ишлатилмайди. Аммо шаҳар жамоалари деганда шаҳар-давлатларни назарда тутди. Давлатнинг келиб чиқишини Форобий одамларнинг жамоа бўлиб яшаш эҳтиёжларидан деб билади. У давлатнинг асосий вазифасини иккига бўлади:

1. Давлатнинг ички вазифаси фуқаронинг бахтли ҳаётини таъминлаш.
 2. Ташқи вазифаси ўз аҳолисини ташқи ҳужумлардан ҳимоя қилиш.
- Форобий урушларнинг икки хилини айтади:
1. Адолатли урушлар (Адолатсиз урушга қарши олиб борилади).
 2. Адолатсиз урушлар (Босқинчилик урушлари).

Форобий давлат шакли масаласига ҳам тўхталади. Тахт отадан болага мерос бўлиб ўтишини қоралайди. Давлат бошлиғи ўз лавозимига мансуб бўлган шахс бўлишини ёқлайди. Унинг фикрича, давлат бошлиғи ҳар томонлама етук бўлиши керак. Форобий ана шу якка ҳокимлик тўғрисида гапирар экан, унинг олдида 12 талабни қўяди. Булар: 1) тўрт мучали соғлом; 2) нозик фаросатли; 3) хотирали; 4) зехни ўткир, зукко; 5) фикри тиник, сўзлари чиройли; 6) маърифатли; 7) тамоқ, ичимлик, аёлларга нисбатан очофат бўлмаслиги; 8) ҳақиқатгўй; 9) номусли, ориятли, олийҳиммат бўлиши; 10) бойликка қизиқмайдиган; 11) адолатпарвар; 12) ботир, яъни кўрқоқлик ва ҳадиксирашдан ҳоли бўлиши даркор. Форобий мана шу барча хислатларнинг бир одамда бўлиши қийин, бундай туғма қобилият камдан кам одамларда учрайди ва улар нодир инсонлардир. Баркамол инсон топилмай қолса, унда юқоридаги фазилатлардан 6 ёки 5 таси камол топган инсон ҳам ақл ва заковатда беназирлиги туфайли фозиллар шахрига раҳбарлик қила олади, дейди. Фозиллар шахрида бундай одам йўқ бўлганда ана шу имом ёки унинг издошлари чиқарган қонун ва тартибларга амал қилинади. Аввалги имом ўрнига келган кейинги раҳбарда ҳам юқорида айтилган хислатлар ёшлиқдан шаклланган бўлиши лозим. Кейинги имомда яна 6 та фазилат ҳосил қилиниши зарур: 1) донишмандлик; 2) кучли хотира; 3) янги

қонунларни ихтиро қилиш; 4) вазиятни тез илғаб оладиган; 5) нотиклик; 6) ҳарбий ишларга моҳирлик, раҳбарлик қилиш. Шу хислатларга эга бўлган шахс топилмаса, 2 киши бирлашиб фозил шаҳарга раҳбарлик қилиши лозим, дейди.

2) Абу Райхон Беруний (973-1048) - тарихчи, қомусий олим. ғарбда, Францияда уни Алибарон номи билан тилга олишади. «Ҳиндистон» (1031), «Геодезия», «Минерология», «Ёдгорликлар» каби асарларида исломгача бўлган давр маданияти, маънавий ҳаётини акс эттирган, зўрлик, босқинчиликни қоралаган. Одамлар ижтимоий адолатли тартиб ўрнатиш учун давлатга бирлашадилар. Давлат шакли – мамлакатни шоҳлар – мутлақ ҳокимлик эмас, балки маърифатпарвар шоҳлар бошқарсин, дейди. Шоҳлар ва қонунлар инсон учун хизмат қилиши керак, уни босқинчилардан ҳимоя қилиши лозим. Инсон фақат ўзи учун яшамаслиги керак, у умумбашарий борлиқ эканлигини эътироф этади. Беруний: «Юнон файласуфлари авом халқ учун эмас, балки юқори табақалар учун усул ва қоидалар ишлаб чиққанлар». «Давлатни бошқариш, – дейди Беруний, – жабрланувчилар ҳуқуқини зўравонлардан ҳимоя қилиш, бошқарилувчи халқ тинчлигини сақлаш учун ўз тинчлигидан воз кечиш демакдир». У адолатли ҳукмдорнинг асосий вазифаси кучли ва кучсизлар ўртасида тенглик, юқори ва паст даражадагилар орасида адолат ўрнатишдан иборат деб билади.

Йирик ҳинд давлат арбоби Жовоҳарлаъл Неру «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» асарида ёзади: «Беруний ҳинд ва юнон фалсафасини бириктириб, буларда мавжуд бўлган умумийликни кўриб хайратда қолди. Берунийнинг китоби фактик материалларни камраб олиши билан бирга, у уруш, талон-тарож, оммавий қирғинлар бўлишига қарамай, ўз илм аҳли ишларини давом эттирганликларини кўрсатиб беради».

Берунийнинг «Оқ кийимлилар ва қарматийлар тарихи», «Хоразмнинг машҳур кишилари», «куёш ҳаракатини аниқлаш йўллари», «қонуни Маъсудий», «Сайдана» каби асрлари ҳам мавжуд.

3. Ибн Сино (1080-1137) – жаҳон маданиятига катта ҳисса қўшган қомусий олим. Авиценна туфайли Франция – ғарб Аристотель асарларини ўрганди. 200 дан зиёд асар қолдирган. «Тиб қонунлари» ўша даврдаёқ тезда латин тилига таржима қилиниб, Европа, қатор Шарқ мамлакатларида дарслик бўлиб хизмат қилиб келган, келмоқда. Шунингдек, унинг «Нажот китоби», «Донишмандлик китоби», «Ишорат ва танбеҳ» асарлари муҳим аҳамиятга эга. Сиёсий қарашларида Ибн Сино идеал жамият аҳолисида кишиларни бажарадиган вазифасига кўра уч табақага бўлади:

- 1) бошқарувчилар – маъмурий ишлар билан шуғулланувчилар;
- 2) меҳнаткашлар – ишлаб чиқарувчилар;
- 3) ҳарбийлар – жангчилар.

Давлатсиз қонун-қоидалар бўлмайди. Агар одамлар фақат шоҳу султонлардан ёки оддий меҳнаткашлардан иборат бўлса, барчалари ҳалок бўлади. У моддий тенгликни эътироф этади, лекин одамларнинг бойиб кетишлари тарафдори, ҳамма аъзолари учун бир хил бўлган қонун ўрнатилган жамиятда адолатсизлик бўлмайди. Адолатсиз кишилар жазога лойиқдирлар. Агар ҳукмдорнинг ўзи адолатсиз бўлса, унга қарши кўзғалишни оқламоқ керак, дейди у.

4. Низомулмулк (Абу Али Ҳасан ибн али Исҳоқ Низомулмулк – 1017-1092) – Шарқ давлатшунослигининг асосчиларидан бири. У ўзининг «Сиёсатнома» (ёки Сияр ул-мулк) асари билан ўчмас из қолдирган. Эрон шоҳларидан Алпарслон ва кейинчалик Маликшоҳ Салжук салтанатида 30 йилга яқин бош вазир бўлиб ишлаган. Машҳур Исфохон расадхонаси унинг маблағи ҳисобига қурилган. «Сиёсатнома» асарида шоҳ, қози, вазир, навқарбоши, элчи, ҳазинабон, сарой амалдорлари, бош қўмондон, лашқарбошилар, девонбеги ҳамда бошқаларнинг вазифалари, хунармандлар, савдогарлар, кенг халқ оммаси билан муносабат, қўшин ва қурол-яроғни сақлаш, улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, фуқароларнинг арз-додини эшитиш, солиқларни тартибга солиш, унинг ундирилишини назорат қилиш, мамлакат бутунлиги, давлатнинг адлу инсофи, ҳиммат, эҳсон, тўғрилиқ, хайрихоҳлик, маърифатпарварлик, инсонпарварлик, раиятпарварлик ҳақида 50 фаслда адолатпеша сиёсатдон сифатида фикр юритади. Ҳатто у айрим ҳикоялари орқали амалдорларни хусусий ишларда, қуллари, хизматкорларини жазолашда ҳам қонунга риоя қилишни уқтирган.

5. Амир Темур (1336-1405) – XIV асрда буюк темурийлар давлатига асос солди. У давлат бошқарувида ўзидан аввал ўтган ҳукмдорлардан фарқ қилиб, давлат ва мамлакатни бошқаришда бир ёки табақага эмас, балки аҳолининг барча табақаларига суянди. Улар: 1) саййидлар; фозил кишилар; 2) ишнинг кўзини биладиган донишманд кишилар; 3) ҳудожўй, дарвеш, қаландарлар; 4) нўёнлар; 5) сипоҳ ва раият; 6) ишончли кишилар; 7) вазирлар, саркотиблар; 8) ҳокимлар, табиблар; 9) тафсир ва ҳадис олимлари; 10) аҳли санъат; 11) сўфийлар; 12) тужжор (савдогар)лар.

А. Темур эл-юртни ўз тасарруфида ва итоатда тутиш учун 12 тузук тутди. Давлат ишларини 4 омилга боғлаб олиб борди:

1. Салтанат.
2. Ҳазина.
3. Қўшин (сипоҳ).
4. Раият (қора халқ).

Амир Темур ўз улкан империясини улус-улус қилиб идора қилган. Моварауннаҳрдан бошқа барча ўлка ва мамлакатларни у 4 улусга бўлди:

1. Қобул, ғазна ва қандаҳорни то Син дарёсигача бўлган ерлар билан қўшиб ва 12 минг кишилик қўшин билан тўнғич ўғли амирзода Жаҳонгирга берди. Унинг вафотидан кейин эса (1376) у вилоятларга Балх

мамлакати ҳама қўшиб, Жаҳонгирнинг ўғли Пирмуҳаммадга инъом қилди.

2. Иккинчи ўғли Умаршайх мирзога Фарғона ўлкаси, сўнг 1393 йили Форс вилояти бери. Фарғонага уни 10 минг кишилик қўшин билан жўнатди.

3. Учинчи ўғли амирзода Мироншоҳни эса 1380 йили унга 10 минг кишилик қўшин билан Хуросон мамлакатига тайинлади. 1383 йили эса унга ғарбий Ироқ ва Озарбайжонни (маркази Табриз) улус қилиб берди.

4. Хуросонга эса ўша йили (1383) кенжа ўғли амирзода Шохруҳни тайин қилди. Ва 8 минг кишилик қўшин билан Хиротга жўнатди.

5. Амир Темур салтанатни бошқаришда кенгаш, машварат (маслаҳатлашиш) ва маслаҳатга алоҳида эътибор берган.

Кенгаш – бу яқин ишончли одамлар билан муҳим давлат ишлари юзасидан қилинадиган маслаҳат, йиғилиш. **Машварат** – эса машойих, уламо, фузало, вузаро ва бошқа аркони давлатни тўплаб қилинадиган йиғилиш. «Гарчи ишнинг қандай якунланиши тақдир пардаси ортида яширин бўлса-да, – дейди у, – ақли расо ва ҳушёр кишилардан кенгашу тадбир истаб, фикрларини билмоқ лозим». «Давлат ишларининг 9 улушини, – дейди у, – кенгаш, тадбир ва машварат билан, қолган бир улушини қилич билан ҳал қилдим». «Тажрибамдан билдимки, кенгаш 2 турли бўлади: Бири тил учида айтилгани, иккинчиси юракдан чиққани. Тил учида айтилганини (шунчаки) эшитардим. Юракдан айтилган маслаҳатни эса қалбим қулоғига қуярдим ва дилимга жо этардим».

6) **Алишер Навоий (1441-1501)** – XV аср мутафаккири ижодида бир қатор муҳим фикрларни учратамиз. Навоий халққа нисбатан адолатсизлик ва ёвузликни қоралайди. Марказлашган кучли подшолик ҳокимиятини ёқлаб чиқади. Негаки, кучсиз шоҳ порахўр қозилар, зўравон ва таъмагир амалдорларга йўл очиб беради. Кучли шоҳ ҳокимиятида фақат муносиб баркамол шахслар ўрин олади. Зулм учун золимнинг ўзи жавоб беради, негаки, кўмир ташиганнынг қўли қорадир. Инсонлар маънавий камолотга интилишлари лозим. Бунинг асосий шарти эса, А. Навоий фикрича, ҳалол меҳнатдир.

А.Навоий сиёсий ғояларини «Садди Искандарий» достонида асослаб берган. Унда ижтимоий адолатли тузум ғоясини адолатли шоҳ тимсолида баён қилган. Навоий бу муаммони адолатли шоҳ – адолатли давлат – адолатли қонунлар – адолатли тартиб сифатида поэтик тасвирлаган⁴. Шунингдек, даҳо шоир турли халқлар, ижтимоий гуруҳлар ва табақалар ўртасидаги оқилона, маърифатга асосланган муносабатлар ижтимоий барқарорликка олиб келишини гўзал тимсоллар орқали куйлаган.

Навоий сиёсий қарашларида кўпроқ адолатли қонунларга асосланган маърифатли шоҳ ҳокимиятини орзу қилиб, уни Ҳусайн

⁴ Политология. Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002, 31–32-бетлар.

Бойқаро давридаги вазирлик фаолиятида амалга оширишга уринади. Навоийнинг бу каби илғор сиёсий қарашлари кейинчалик Бобурнинг давлат фаолиятида ва унинг бутун дунёга машҳур «Бобурнома» асарида янада бойитилди.

2.2. XVII–XX асрлардаги сиёсий қарашлар

Уйғониш даври, унинг ғоялари инсоният тарихидаги туб бурилиш дақиқаларидир. Инсон кадр-қиммати, унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, инсон учун муносиб ҳаёт яратиш ғоялари айнан ғарб мамлакатларида уларнинг давлатчилиги ва сиёсат соҳасидаги амалий изланишлари давомида вақт чиғиригидан ўтиб, реал воқеликка айланди. Ушбу давр сиёсатчилари ва олимларидан энг йирикларини баён этамиз:

1. Никола Макиавелли (1469-1527) – италиялик. Кўп йиллар давлат ишларида ишлаган. «Хукмдор», «Флоренция тарихи» асарларини ёзди. Унинг фикрича, «Давлатнинг ўзи инсон бўлиб, унга хизмат қилишнинг ўзи ҳам инсон ҳаётининг асл мақсади, туб моҳияти ва эзгу бахт-саодатини таъминлайди». Давлатнинг одамларни тарбия қилиш вазифасини адо этишни шу пайтга қадар бўлиб келганидек, дин арбоблари қўлида қолдириш эмас, балки давлат елкасига юклатиб қўйиш зарур. Унинг сиёсий орзуси қадимги Рим республикасига айнан тўғри келадиган давлат тизимини қарор топтиришдир. «Давлат – доимий равишда ўзгариб турувчи сиёсий ташкилот». Давлатнинг вужудга келиши карама-қарши кучлар ҳаракатининг натижасидир, дейди. Макиавелли давлатнинг энг яхши бўлган **республика** шаклини ҳимоя қилиб, давлатни идора қилиш, қаттиқ интизом ўрнатишда якка ҳокимлик зарурдир. Зўрлик қилмасдан туриб, у эски тартибларни ўзгартириш мумкин эмас, дейди. Яна у давлат ишини черков иши билан қўшмаслик керак, черковни давлатдан ажратиш лозим, дейди. Демак, у давлатчиликнинг **монархиядан республикага** томон ривожланишини олдиндан айтиб берган.

2. Жан Боден (1530-1596) – франциялик. Унинг фикрича, давлат фақат монархия шаклида бўлиши керак. У давлат манфаатлари дин манфаатларидан устунлигини таъкидлайди. Жамиятда виждон эркинлиги қарор топиб, бирор дин қувғинда бўлмасин давлат асосини оила ташкил этади. Давлат – оиланинг муаммоларини ҳал қилувчи, хусусий мулкка асосланган ижтимоий мулкни сақловчи иттифокдир. Мулккий тенгсизлик табиий ва зарурийдир. Давлат ижтимоий масалалар устидан ҳуқуқий ҳокимиятга эга. Унинг ҳокимияти ҳал қилувчидир. **Монарх** – ҳукмдор ҳуқуқ суверенитетининг ягона мутлақ манбаи.

3. Томас Гоббс - (1588-1679) – инглиз файласуфи. «Табиий ва сиёсий қонунлардан парчалар» ва «Фуқаро тўғрисида» китобларида фуқаролар урушлари сабабларини ва уларнинг олдини олиш йўллариини англаш воситаси сифатида биринчи ўринга қўяди. Давлатни эса у худо томонидан эмас, балки унинг бандалари – одамлар томонидан ўрнатилган

«сунъий жисм» сифатида баҳолайди. Давлат ва ҳукмрон шахснинг 2 муқаддас бурчи мавжуд:

1) Халқ фаровонлигини таъминлаш.

2) Мамлакат тинчлигини муҳофиза қилишдир.

Т.Гоббс фуқаролар урушининг олдини олиш учун буржуа диктатураси зарурлигини исботлашга уринади. Давлат ўзида жамланган ягона идора воситасида тинчликни сақлаши, табиий қонунлар бажарилишини таъминлаши, тартибни сақлаши, ҳунармандчиликни ривожлантириши, инсонларнинг диний, маънавий, ахлоқий қарашларига ҳам таъсир этиши керак бўлади.

4. Шарль Луи Монтеске (1689–1755) – франциялик файласуф, тарихчи олим. «Қонунлар руҳи тўғрисида», «Форс хатлари», «Румликлар буюклиги ва инқироzi сабаблари тўғрисида» асарлари муаллифи. У «қонунлар руҳи тўғрисида»ги асарида сиёсий-тарихий жараёнларни диний-руҳий талқин қилишга қарши чиқди. Унинг фикрича, иқлим, замин ва замин усти ҳолати халқлар руҳининг шаклланиши ҳамда ижтимоий тараққиёт табиатини белгилаб беради. У мустабид феодал сиёсий ҳукмронлик тизимини аёвсиз танқид қилади. Католик черковининг дунёвий ҳукмронлик қилишга уринишини қоралайди. Шу билан бирга диннинг асосий вазифаларини кўрсатиб беради. Табиий қонунлар жамият вужудга келишидан аввал мавжуд бўлган, қонунлар давлатнинг турига (республика, монархия, деспотия) боғлиқ, бошқарувни эса ижтимоий-иқтисодий, географик ва иқлим каби омиллар белгилайди. «Агар қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар бир шахсда ёки бир ташкилотда мужассамлашса, эркинлик бўлмайди. Негаки, бу монарх ёки сенат золим қонунлар яратиб, уларни зулм қилиш учун қўллаши мумкинлиги хавфи мавжуд бўлади. Эркинлик суд ҳокимияти, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан ажратилмаганда ҳам бўлмайди. Агар бирор шахс ёки бирор ташкилот шу учала ҳокимиятни якка ўзида тўпласа, ҳамма нарса ҳалок бўлар эди...»

5. Жан Жак Руссо (1712–1778) – француз файласуфи, социологи, маърифатпарвари. «Одамлар ўртасида тенгсизликнинг келиб чиқиши ва асослари тўғрисида мулоҳазалар», «Ижтимоий битим», «Эмиль ёки тарбия тўғрисида» асарлари бор. У буржуа демократияси, фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва тенглик ғояларини тарғиб қилган. Тенгсизлик сабаби хусусий мулкдир. Ижтимоий тенгсизликка эркинлик ва ҳуқуқлар тенглигини қарши қўяди. Халқ иродасининг суверенлиги ва бўлинмаслигини тарғиб қилган.

6. Жон Локк (1632-1704) – англиялик. Ўзининг «Бошқариш тўғрисида икки мажмуа» асарининг 1-қисмида қироллик ҳокимияти илоҳий асосда эканлигини айтиб танқид қилади. Англияда 1688-89 йилларда давлат тўнтаришидан кейин ижтимоий-сиёсий тузумни кўради. Унинг фикрича, қонунлар шахс эркинлигини ҳимоя қилиш ва уларнинг ҳуқуқларини кенгайтиришнинг зарур шартидир. «қаердаки қонунлар

бўлмаса, у ерда эркинлик бўлмайди». У кишиларни ягона мақсад учун курашишга бирлаштирган давлат сиёсий ҳокимиятини кишилар воситасида амалга оширмоғи лозим», дейди .

7. Томас Мюнцер (1490-1525) – германиялик черков тарғиботчиси. Ер юзида синфсиз, зиддиятлардан ҳоли бўлган, хусусий мулкчилик тугатилган алоҳида давлат ҳокимиятини илгари суради. У ўзининг «Хонбеклар олдида тарғибот» асарида сиёсий ҳокимият халқ оммаси номидан ва унинг манфаатлари йўлида амалга оширилгандагина қонуний ҳамда ҳуқуқий ҳисобланиши мумкин, дейди. У қўзғолонга раҳбарлик қилгани учун қатл қилинади.

8. Томас Мор (1478–1535) – англиз ёзувчиси ва давлат арбоби. «Утопия» китобида ҳаёлий Орол аҳолиси яратган тузум ижтимоий-сиёсий тузумлардан энг афзали, энг инсонпарвари, энг демократлашган, энг ақлли, интизом ва эркинлик, тартибот, ташаббускорлик, меҳнат ва роҳат жамиятини тасвирлайди. Хусусий мулкчиликни, тенгсизлик ва адолатсизликнинг асосий сабабчиси сифатида инкор этади. У эрксевар руҳи учун қатл этилади.

9. Томаззо Кампанелла (1568–1639) – италиялик файласуф, шоир, сиёсий арбоб. У «қуёш шаҳри» китобида коммунистик жамиятни тарғиб қилади. Бу фикрларни у тағин «Мессия подшолиги» асарида янада ривожлантиради. Диний подшолик муқаррарлиги ҳаёли билан бойитилади... Меҳнат қилиш барча учун баробар ва 4 соатдан ошмаслиги лозим дейди.

10. Самуэл Пуфендроф (1632–1694) – давлатнинг пайдо бўлишини худонинг хоҳиши билан дейди. Давлатни вужудга келтиришнинг асосий ташаббускори бу худодир. Давлат фақат мутлақ ҳукмронлик шароитида ўз мақсадларини амалга ошира олади.

11. Томас Пейни (1737–1809) – америкалик. У биринчидан тинчлик ғояси моҳиятини тушунтириб берса, иккинчидан урушга қарши тинчлик учун кураш олиб бориш зарур дейди. У Англиянинг шимолий Америкадаги мустамлакачилик сиёсатини қоралайди, Америка халқининг англиз босқинчиларига қараши курашини инқилобий ҳаракат деб билади. «Уруш сиёсати халқнинг ғзабини кўзғатади ва инқилобга олиб келади» дейди. Унинг «Оқил фикр» тазкирасида подшолик давлати тузилишини катъий қоралайди ҳамда Буюк Британиянинг шимолий Америкадаги мустамлака ўлкаларини ундан ажратиб мустақиллик бериш зарур эканлиги»ни исботлашга уринади. «Инсон ҳуқуқлари» асарида инқилоб қилиш ҳуқуқини унинг бош, етакчи, асосий ҳуқуқи сифатида таърифлайди.

12. Томас Жефферсон (1743–1826) – америкалик. У ўзининг сиёсий қарашларида монархия бошқарувини рад этиб, демократик сайловларга асосланган республика бошқарувини қўллаб-қувватлайди. 1776 йилда «АҚШ мустақиллиги баёноти»да ўз сиёсий қарашини шундай ёзади: «...ҳамма одамлар тенг қилиб яратилганлар ва уларнинг ҳаммалари

ўзларини яратувчи томонидан (туғма ҳамда ажралмас) шак-шубҳасиз ҳуқуқлар билан инъомланганлар, бундай ҳуқуқлар қаторига ҳаёт, эркинлик ва бахт-саодатга интилиш киради».

13. Адам Смит (1723–1790) – инглиз иқтисодчиси ва файласуфи. У ўзининг «Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари ҳақида тадқиқот» асарида шундай ёзади: «Буюк миллатлар хусусий шахсларнинг ҳўжасизлиги туфайли ҳеч қачон камбағаллашмайдилар, балки улар кўп ҳолларда давлат ҳокимиятининг ҳўжасизлиги ва нодонлиги туфайли камбағаллашадилар». Яна у ёзади: «Мулкка эга бўлиш ҳуқуқидан маҳрум этилган инсон фақатгина иложи борица кўпроқ ейиш ва иложи борица камроқ ишлашга манфаатдор бўлиши мумкин».

14. Э. Беркка (1729–1797) – Англия консерватори сифатида табиий ҳуқуқларни тан олмаслик ғояси хосдир. Унингча, давлат ва жамият инсоннинг ихтироси эмас, балки табиий ривожланишининг натижасидир. Давлатнинг асосий вазифаси тартиб ва қонунни сақлашдан иборат. У ҳокимиятнинг вакиллик шаклини қўллаб чиқади.

15. А. Токвиль (1805–1858) – «Америкадаги демократия» номли асарида ўзига хос либерал сиёсий назарияни яратди. Уни сиёсий тенглик билан сиёсий эркинлик ўртасидаги муносабат кўпроқ ўйлатади. Сиёсий апатия – сиёсий марказлашув ва ижтимоий бўйсундиришнинг бошланишидир, деб ҳисоблайди. Демократиянинг ижобий ва салбий жиҳатлари бўлиши мумкинлиги тўғрисида фикр юритади. XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Шарқдаги сиёсий ғоялар. Бу даврда Шарқ мутафаккирлари сиёсий қарашларининг миллий озодлик ғоялари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлганлигини кўрамиз. Бу ғарбнинг Шарққа нисбатан олиб борган сиёсатининг мустамлакачиликка асосланганлиги билан боғлиқ. Унинг негизида, бир томондан, янги ҳудудларга эга бўлиш, бойлик орттириш бўлса, иккинчи томондан дунёни бўлиб олиш, халқларни тутқинликда, қарамлик ва тобеликда ушлаб туриш сиёсати мустамлакачилик сиёсатига хос хусусият тарзида намоён бўлади. Дастлаб, бу Шарқни ўрганиш мақсади билан бошланган бўлса, охир оқибатда унинг сиёсий мақсадлари кейинчалик аниқ маълум бўлди. Мустамлакачиликка қарши ғоялар ва ҳаракатлар бошланди. Европада бу «Социализм учун кураш» шиори билан бошланган бўлса, Шарқда Европанинг таъсир доирасидан чиқиш, мустақиллик *ғоялари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлди.*

Собиқ комунистик мафкура асосчилари «миллий озодлик ҳаракатлари»ни қўллаган бўлса-да, амалда халқларнинг озодлигини бўғишга қаратилган назарияни яратган эдилар. Шарқда миллий озодлик кураши ўз тарихий илдизларини ўрганишнинг бошланиши билан характерланади. Масалан, **М.Ганди (1869–1948)**, **М. Иқбол (1877–1938)** асарлари нутқ ва чиқишлари Шарқ халқларини уйғотишга даъват этадиган, уларни мустақилликка ундайдиган сиёсий ғоялари билан ажралиб туради. Масалан, М. Ганди (Ҳиндистон) инглизларнинг урф-

одатлари, саноати ютуқлари асосида содир бўлган эркисизлик, қарамликка нисбатан бойкот эълон қилди. Халқни маърифий йўл билан мустақил бўлишга чорлайди. **Гандизм** унинг номи билан боғлиқ бўлиб, озодлик учун курашда куч ишлатмаслик тамойилига асосланади. Мустамлакачи ҳокимиятга қарши, ўзаро зиддиятли ҳолатларни ён беришлар, муроса ва консенсус асосида ҳал этишга ундайди. Сиёсатни ахлоқ билан боғлиқ ҳолда талқин этади.

Толстойчилик қарашлари Л.Н.Толстойнинг «Тавба», «Менинг эътиқодим нимада» «Крейцер сонатаси» асарларида баён қилинган бўлиб, катта ер эгалиги ва миршаблик давлат ҳокимияти ўрнида озод, тенг ҳуқуқли деҳқонлар уюшмасини яратиш зарурлиги ғоясини илгари суради. Бу таълимотнинг асосий мазмунини жамият сиёсий ҳаётини тубдан ўзгартириш учун барча одамлар ўртасида меҳр-шафқат муносабатларини ўрнатиш, зулмга қарши куч ишлатмаслик, диний ва маънавий-ахлоқий камолот, солиқлар тўлашдан ва ҳарбий хизматдан бош тартиш ташкил этади. Толстойчиликнинг кенг оммага таъсир кучи бўлганлигини фаҳмлаган чор Россияси сиёсий ҳокимият идоралари кўп ҳолларда черков фатвоси билан унинг тарафдорларини мунтазам таъқиб этганлар ва Сибирга сургун қилганлар.

Бу даврдаги сиёсий қарашларда давлат ва халқлар мустақиллиги, эркинлик, демократия учун ўзаро ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик ғоялари илгари сурилади.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Ўрта Осиёдаги маърифий-сиёсий таълимотлар. Бу даврнинг кўзга кўринган шахслари:

1. Огаҳий (1809–1874). Унинг сиёсий қарашлари таржима ва асарларида баён этилди. 19 асарни форс тилидан ўзбекчага таржима қилган. «Юсуф ва Зулайҳо», «Шоҳу гадо» дostonларини ўгирган. 1999 йил декабрида Урганч шаҳрида Огаҳийнинг 190 йиллиги кенг нишонланди. Огаҳийнинг сиёсий қарашларида 2 тенденция мавжуд:

1) Давлатни бошқариш масаласида маърифатпарварлик, инсонпарварлик, демократик қарашлар илгари сурилади.

2) Масалани бир томонлама ҳал қилиб, топиш қийин бўлган идеал маърифатпарвар шахс роли баҳоланади.

2. Аҳмад Дониш (1827–1897)нинг сиёсий қарашлари Бухоро амирлиги давридаги сиёсий тартиблар, ҳаракатлар, давлат бошқаруви ва тузилиши моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилган. У Бухоро амирлиги ижтимоий-сиёсий қарашлари билан Россияни таққослайди. Бу фарқ давлат бошқарувида катта эканлигини баён этади. У ўзи тузган лойиҳада давлат бир гуруҳ кишиларга эмас, балки бутун халқ манфаатига хизмат қилиши керак. Ҳукмдор мамлакатни идора қилишда давлат арбоблари билан маслаҳатлашиб иш қилиши лозим. Ҳукмдор улар гапига қулоқ солиши керак. Чунки бир киши ақлидан кўпчилик ақли устун бўлади. «Кимки ақлсиз бўлса, у одил ҳам эмас... ақл ва давлатни бир-биридан ажратиб бўлмайди, ақлсиз одамлар мамлакатни идора қила олмайдилар»

дейди. А. Дониш сиёсий қарашлари Бухоро амирига ёкмади, у саройдан четлаштирилди.

3. Бердак (1827–1900) – қорақалпоқ шоири ва мутафаккири. У ўз сиёсий қарашларида Хива хонлиги маъмурий сиёсий идора усулини фош қилди. Хива хонлиги феодал монархиядан иборат бўлиб, давлат тепасида кўнғирот уруғига мансуб бўлган хон туради. Хон чекланмаган ҳокимиятга эга бўлиб, давлат бошқаруви отадан болага мерос бўлиб ўтаверади. Олий давлат бошқаруви, маъмурий лавозимдагилар хоннинг қариндош-уруғлари эди, у судлов ишларида қонунсизликни кўрди. Аҳоли тирикчилиги ер билан, лекин ер хон қўлида, амалдорларга қарашли. Хоннинг солиқ сиёсати даҳшатли, ўлпонларнинг 25 га яқин тури бор. Ана шу ижтимоий адолатсизликни қоралади. Буларни ўзининг «Аҳмоқ подшо» достонида битди. 1998 йил декабрида қорақалпоқ мумтоз шоири Бердак таваллудининг 170 йиллиги кенг нишонланди.

4. Саттархон (1843–1902) хонлик тизимини ўзбошимчиликда, қонунсизлик ва порахўрликда, мамлакат фаровонлиги, илм-фан ривожига ҳақида ғамхўрлик қилмасликда айблади. Шу сабабли ҳам мамлакат қолоқ дейди, у. Саттархон фикрича, «Жамият тараққиётининг асосини илм-фан, маърифат ташкил қилади, маърифат - жамиятнинг фаровон яшаши гаровидир».

5. Фурқат (1858–1909) феодал хонлик тартибларининг мамлакат ривожига ғов эканлигини айтади. Хон ва бекларнинг ўзаро уруш ва низоларини, босқинчиликларини қоралади. «Хонлар – илм-фан, халқ фаровонлиги, мамлакат ривожига ҳақида ғамхўрлик қилиш ўрнига ўзларининг роҳат ва маишатлари билан банд бўладилар», дейди.

Умуман, бу даврда Муқимий (1850–1908), Завқий (1853–1921), Анбар Отин (1870–1914), Аваз Ўтар ўғли (1884–1919) қабилар ҳам маърифатпарварлик ғояларини кенг тарғиб қилиб, сиёсий тузумни ислоҳ қилиш тарафдорлари эди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида жади́дчи́лик ғоялари. Бу даврда Туркистон ўлкасида «жади́дчи́лик» ҳаракати пайдо бўлди. Бу ҳаракатнинг халқимиз миллий, ижтимоий ва маданий тарихида ўзига хос ўрни бор. Жади́дчи́лик аслида маърифатпарварлик ҳаракатининг кўриниши бўлиб, унинг намоёндалари мамлакатни қолоқликдан чиқариш ва миллий тараққиётга эришишнинг маърифий йўлини кўрсатдилар.

Чор Россиясининг чекка ва мустамлака ўлкаси бўлган Туркистонда мактаб-маорифнинг янгиланиши, янги адабиётнинг вужудга келиши, миллий театр, матбуотнинг туғилиши ва йўлга қўйилиши ҳам жади́дчи́лик ҳаракатининг самараларидир.

Жади́дларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларида бир хиллик бўлмаган: идора усулида конституцион монархия ва республикачилик қарашларида хилма-хиллик бўлган, баъзи масалаларда жиддий фарқ борлигини инкор қилмаган ҳолда, жади́дизм муайян қарашлар тизими сифатида шу давр эҳтиёжларини ифодалар эди.

Жадидчилик ижтимоий-сиёсий қарашларида чор Россиясининг Туркистондаги мустамлакачилик режимига қаратилган ғоялар билан бирга иккиланишлар, мўътадиллик ғоялари уйғунлашган эди. Бунда матбуотнинг роли ўсди. Жадидчиларнинг газета ва журналлари ўлкада кенг тарқалиб мусулмон аҳолисининг сиёсий онги ўсишига таъсир эта бошлади.

1906 йилдан бошлаб Туркистон жадидлари ўзларининг «Тараққий», «Хуршид» номли газеталарини нашр қила бошлади. Унда мўътадиллик, иккиланишлар, журъатсизлик сезилиб турса-да, чоризм сиёсатини кескин қораловчи мақолалар ҳам босилиб турди.

Жадидчилик оқими ташкилий жиҳатдан ўз низом ва дастурига эга эмас эди. Сабаби у ташкилий жиҳатдан сиёсий ҳаракат даражасига кўтарилмаганди.

Жадидчиликнинг кўзга кўринган намояндалари: 1. Исмоилбек Гаспринский (1851–1914) – юқори аслзодалар оиласидан. Қримда мусулмон диний мактабида таълим олган, асли ўзи Қримнинг Бокчасаройидан эди. Туркистон жадидлари ўз сиёсий дастурини ана шу крим-татар сиёсий арбобидан олди. У Москвада кадетлар корпусида ҳарбий таълим олган. Туркия ва Францияда 2 йил яшаган. қрим ярим оролида яшаган аҳолининг 25 фоизини ташкил қилган крим-татарлари орасида турк тилини сақлаб қолишни ёқлаган. 20 йил «Таржимон» журналининг нашр этди. И.Гаспринский 1893 йили Бухоро амири Абдулаҳадга янги усул мактаблари тузишни таклиф қилиб, рад жавоби олди. У Туркистонга жадидчилик оқимини биринчи бўлиб ёйди. 1910 йили Туркистоннинг турли жойларида 50 га яқин шундай мактаблар ташкил этди. Тошкентда 20, Қўқонда 16 та шундай марказий жадид мактаблари очилди. И.Гаспринский ҳар бир миллатнинг маориф-маданиятини миллий заминда олиб бориб, миллий тил учун кураш ташкил қилган эди. У туркий халқлар учун ягона тил, имло масаласини ҳимоя қилиб чиқди. И.Гаспринский «Юз йилдан сўнг. 2000 сана» романини ёзди. У синфий кураш назариясига қарши эди. «Маданияти йўқ миллатнинг саноати бўла олмас. Модомики, ул йўқ, ҳали синфий низоларга ҳам эрта. Бизнинг бугунги вазифамиз ҳали маданий ўсувдан, шунга йўл ҳозирловдангина иборат». У ўз романида қонсиз кечадиган инқилоб ҳақида ёзди. Энг яхши орзу ҳам, агар у зўрлик ва куч билан амалга ошадиган бўлса, зулмдир, ҳар хил кўрсатмалар, буйруқ, зўровонликлар бўлса, бундай «мамлакат ва жамият муқаррар равишда қазарма вазиятига келиб қолади» деган эди.

2. Маҳмудхўжа Бехбудий (1879–1919) – Самарқанд шаҳрида рухоний оиласида дунёга келди. У ҳаж қилиб Макка ва Мадинага борди, Миср ва Туркия шаҳарларида бўлди. Петербург, Москва, Қозон, Уфа ва Оренбург каби Россия шаҳарларида бўлди. Бехбудий жадид оқимга қўшилиб, Туркистоннинг Россиядан ажралиб чиқишини ва унинг мустақил давлат сифатида ички ва ташқи сиёсат олиб бориши лозимлигини ҳимоя қилди. Жадидлар 1917 йил февраль инқилобидан сўнг

ўз сиёсий ташкилотларини тузишга киришди. 1917 йил мартда «Шўрои Исломия» ташкилотига асос солди. Мусулмонларни бу ташкилот атрофига бирлаштиришга чақирди. Бехбудий озодликка эришишда маърифатнинг ролига юқори баҳо берди. У «Маориф бўлимида турган мусулмонларнинг бошини силангиз. Мафкурага ёрдам этингиз. Туркистон болаларини илмсиз қўйманг, озодлик йўлини кўрсатинг» деган эди.

3. Мунавварқори Абдурашидов (1878–1931) – Туркистонда жадиализм ҳаракати раҳбарларидан бири, педагог, зиёли оиласида туғилган. Тошкентда Юнусхон мадрасасида таълим олган. 1903 йили жадид мактаблари очиб, ўзи унда дарс берган. Шу мактаблар учун қўлланма, дарслик ёзган. У маҳаллий бойлар кайфиятини ифода қилган. У эски мактабларни ислоҳ қилиб, унда дунёвий илмлар ўқитилиши тарафдори эди. У халқни маърифатга чақирди. «Шўрои Исломия» ташкилоти тузувчиларидан бири эди. Бу ташкилотга маҳаллий бойлар, рухонийлар кирган. Ташкилотнинг талаби Туркистонда буржуа Россияси таркибида миллий-диний автономия тузиш, маданият ва маориф соҳасида капитализм ривожини учун зарур бўлган баъзи ислохотлар ўтказишдан иборат эди. У 1931 йил 26 апрелда собиқ шўро тузуми тарафдорлари томонидан қатл этилди.

4. Фитрат (1886–1938) – ўзбек ёзувчиси ва олими. У дин ва эски дунё сарқитларига қарши курашган. Самарқанд Педакадемиясида ишлаган. «Қиёмат» пьессаси, «Захронинг имони» (1920), «Қийшиқ эшон» (1930), «Рўзилар» каби драматик асарлари билан феодал тузумига ва динга қарши чиқди. 1938 йил 4 октябрда Тошкентда шўро тузуми тарафидан отиб ўлдирилган.

5. Чўлпон (1893–1937) – ўзбек шоири, таржимон, санъатшунос. У дастлаб мадрасада, сўнг рус-тузем мактабида ўқиган. 1919–20 йилларда «Турк ГОСТА» газетасида муҳаррир, «Қизил байроқ», «Туркистон» каби газеталарда адабий ходим, 1924 йилдан Москва ўзбек драма студиясида, кейин Ўзбекистонда маориф ва театр соҳаларида ишлаган. 1938 йил 4 октябрда Сталин сиёсати туфайли отиб ўлдирилган.

Умуман, жадидчилик ҳаракатининг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Жадидчилик ҳаракати Туркистонда сиёсий жараёнлар ривожланишига катта ҳисса қўшди. Маърифатчилик ҳаракати сифатида бошлаган ҳаракатларида халқнинг умумий саводи ва маърифатини кўтариш ғоясини илгари сурди.

2. Жадидлар динга қарши курашган эмаслар, балки шариатга қаттиқ риоя қилиш орқали мактаб ва мадрасаларда таълим бериш тизимини дунёвий илмлар бериш асосида ислоҳ қилиш зарурлиги масаласини кўтардилар.

3. Жадидчилар ҳаракати Россияда вужудга келган большевиклар партияси билан бир вақтда шаклланди. Истибод ҳукумати жадидларни

дин пешволарига қарши қўйиб ҳаракат қилса, жаҳидлар маърифат йўли билан халқ онгини ривожлантиришга ҳаракат қилдилар.

2.3. XX аср сиёсий концепциялари ва янги даврда сиёсий қарашлар

XX аср сиёсий концепциялари, сиёсатшунослик таълимотидаги назариялар қуйидагилардан иборат:

1. Ижтимоий дарвинизм ва забот этиш назарияси (Номарксистик).

1) **Людвик Гумилович** – Польша-австралиялик (1838-1909). У «Социология ва сиёсат» асарида бу назарияни асослаб берган. Унга кўра ижтимоий ҳаёт даврдан бошлаб одамлар, рухлар, синфлар, партиялар ва давлатлар ўртасида кураш бўлиб келган. Бу инсониятнинг яшаши учун зарур. 2) **Герберт Спенсер** (1820–1903) – «Социологиянинг асоси» асарида давлат иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш учун тузилади, жамият урушдан тинчлик томон, ҳарбий соҳадан индустриал жамиятга ўзгариб боради. 3) **Франц Оппенгейер** (1864–1943) – «Социология системаси» китобида «Либерал социализм»ни асослаб, иқтисодий ва сиёсий фаолият ҳақида ўз фикрини баён этади. Ижтимоий-сиёсий иллат манбаи–йирик ер мулкчилигидир, дейди.

2. Юқори табақа назарияси. Элита («Бошқарувчи озчилик», «зодагонлар»). Бу назария асосчилари: 1) **Гаэтано Моска** – (1856–1941) – италиялик, адлияшунос, социолог, тарихчи олим. «Сиёсий фандан парчалар» асарида «сиёсий ёки бошқарувчи синф» назариясини ишлаб чиқди. Бу сиёсий ғоя «Зодагонлар назарияси» бир кўринишини ташкил этади. «Жамият барча давраларда: бошқарувчилардан ва бошқариладиганлардан иборат. Бошқарувчилар озчиликни ташкил қилсада, куч, бойлик, уюшқоқлик кадриятларига эга, демократия эса аслида кенгайтирилган аристократиянинг ўзгинасидир», дейди. Элита ҳукмрон синф. Сиёсий тараққиёт бир ҳукмрон элита қўлидан иккинчисига ўтганда юз беради. Ҳокимият ҳеч вақт кўпчилик қўлига ўтмайди. Сайловлар элиталарни янгилаш усули. 2) **Парето Вильфредо** (1848–1923) - италиялик социолог ва сиёсий иқтисодчи. Унинг сиёсий қарашлари ҳам Г.Моска қарашларига яқин. Ҳар бир даврда ўзига хос 2 гуруҳ: элита ва элитага қарши турганлар бўлади. Улар ҳокимият учун курашади. Тарихда элиталар ўзгариб туради. Сиёсий бошқарув қобилияти «зодагонлар» да дейди.

3. Сиёсий партиялар назарияси: Асосчилари: 1) **Моисей Острогорский** (1854–1919). У «Демократия ва сиёсий партияларни ташкил этиш» асарида Англия ва АҚШ сиёсий партиялари фаолиятини таққослаб, уларда а) аристократик; б) сиёсий клублар; в) оммавий ташкилотлар борлигини кўрсатади. Учинчи босқичнинг бюрократлашиб боришини танқид этади. 2) **Роберт Михайльс** (1876–1936) – «Сиёсий партиялар социологияси» асарида партияларни олигархиялаштириш

қонунини кашф этади. Агар ҳокимият партия раҳбарларини қўядиган бўлса, бу партия қўғирчоқ партияга айланиб қолади, оддий партия аъзолари бошқарувда иштирок этолмайди. Сиёсий ҳаётни демократлаштириш лозимлигини айтади. «Темир қонунлар оддий фуқаро учун ишонч қолдирмайди», дейди. 3) **А.Бентли** – англиялик, у «Манфаатдор гуруҳлар» назариясини ишлаб чиқди. Унда жамият сиёсий системасини ҳаракатга келтирувчи кучлар ижтимоий синфлар, табақалар, гуруҳлар манфаатлари эмас, сиёсий партиялар эмас, балки шахсий ва уюшган «манфаатдор гуруҳлар» тўдаси ташкил этади, дейди.

4. Макс Вебернинг сиёсатшунослик таълимотлари («Доҳийлик демократияси» таълимоти ҳам дейилади): **М.Вебер** (1864–1920) назарияси ғарб ва дунёнинг XX аср социологиясига ижобий таъсир кўрсатди. У бюрократияни ҳумрон синф деб ҳисобламайди, балки уни ҳокимиятнинг қўлидаги қурол деб қарайди. У демократия назариясини ишлаб чиқди. Бу назариянинг марказида жамиятдан ўзини алоҳида тутган бюрократик аппарат устидан ижтимоий назорат механизмини ишлаб чиқиш ғояси ётади. У бюрократияни ўзига бўйсундира оладиган сиёсий элитани танлаш техникасига эътибор беришни талаб қилади. М.Вебер ҳукмронлик усули бу давлат типологияси ва қонунчилигидан иборат. Ҳукмронлик деб ҳокимиятга танҳо эгалик қилишни, ҳокимият монополияси эса, ўз эркини буйруқлар ёрдами билан ўтказиш қобилиятини тушунади. Ҳукмронлик – бу қонунийлаштирилган зўрликдир. У 3 хил бўлади: анъанавий, содиқлик ва легаллик (очиқлик). Анъанавийлик ҳукмронлик урф-одатларига асосланади, содиқлик сиёсий лидерларга содиқ бўлишга, очиқ ҳукмронлик эса ҳуқуққа асосланади. М.Вебер бошқаришнинг президентлик шаклига ҳам эътибор берди.

5. «Тоталитаризм назарияси» – (лот.) сиёсий режим тури ҳақидаги таълимотлардан бири бўлиб, давлатнинг барча ҳаётий соҳалари устидан тўла (тотал) назорати, конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалда йўқ қилиниши, оппозиция ва ўзгача фикрларга нисбатан қатоғонлар бўлишини баён этади. Уни А.Арендт, К.Фридрих, З.Бжезинский асослаб берганлар. Бунда 1) иқтисодий марказлашган раҳбарлик; 2) ижтимоий соҳа назоратда; 3) сиёсий соҳада бир партиялилики; 4) маънавий соҳада ҳукмрон мафкура; 5) оммавий коммуникация воситалари партия ва давлат қўлида; 6) партия ва давлат қўлида барча қуроллар тўпланadi.

6. «Плюрализм назарияси» (Европа мамлакатларида).

7. «Плюралистик демократия» назарияси (XX аср 20–30-йилларида АҚШда юзага келган).

8. «Конвергенция» назарияси – (ўхшаш, яқинлашиш, индустриал жамият) ва бошқа таълимотлар, назариялар мавжуд. XX аср бошларида ғарб политологиясида технократик таълимотлар кенг тарқалди. Жумладан, «Илмий бошқариладиган жамият» (Г.Саймон), «Постиндустриал жамият» (Д.Белл), «Технотрон жамият» (З.Бжезинский) назариялари ҳозирги тараққиёт ва дунёнинг умуминсоний муаммоларини

(экологик, энергетик, озиқ-овқат, уруш, демографик) ечишнинг ягона йўли деб тавсия этишади.

Америка сиёсий фанларининг пайдо бўлиши. АҚШда сиёсатшуносликнинг ривожланишини қуйидаги 3 босқичга бўлиб кўрсатиш мумкин:

1. XIX аср охиридан I жахон урушигача бўлган давр.
2. Икки, яъни I ва II жахон уруши ўртасидаги давр.
3. II жахон урушидан кейинги даврдан ҳозиргача бўлган давр.

Биринчи давр политологиянинг Америкада қарор топиш даври ҳисобланади. Бу даврда АҚШда йирик университетларда сиёсий фанлар бўлимлари ташкил этилди. 1914 йилдан федерал даражада эмпирик тадқиқотлар ўтказишга ихтисослашган марказлар ташкил топди.

Иккинчи даврда муҳим ўзгаришлар амалга оширилди. Табиий-илмий билимлар билан яқинлаштирилди.

Учинчи даврда 1) Америка бошқаруви ва сиёсат; 2) қиёсий сиёсат; 3) халқаро муносабатлар ва жахон сиёсати; 4) сиёсий назария ва фалсафаси; 5) ижтимоий бошқарув ва сиёсат каби йўналишларда тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Ч.Мерриам (1874-1953), Г.Лассуэл (1902-1979), Г.Моргентау (1904-1980) каби политологларнинг алоҳида ўрни бор.

Қисқача хулосалар

Демак, қисқача шундай хулосага келиш мумкин:

1. Қадимги Шарқ мамлакатлари, Юнонистон ва Римдаги сиёсий қарашлар, сиёсат, давлатни бошқариш масалаларини ишлаб чиқишда, жамиятдаги ижтимоий, сиёсий муносабатларни ифодалашда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

2. Ўрта асрлар Шарқ ва Ғарб мамлакатлари мутафаккирларининг ижтимоий - сиёсий фикрлари сиёсатшунослик фанида янгича йўналишлар, назариялар ҳамда таълимотларни яратишда муҳим асос бўлди.

3. XX аср сиёсатшунослиги сиёсий тизим, сиёсий ҳокимият, сиёсий социология янгича оқимлар шаклланиши ва ривожланишига кучли таъсир кўрсатди.

4. Жадидчилар ҳаракати XX аср бошларида Туркистонда кенг ёйилиши тасодифий ҳодиса эмас, балки ўлкада етилиб келган сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий-маърифий тараққиётнинг қонуний ифодаси бўлди.

5. Мустақиллик туфайли Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий фанлар, хусусан, сиёсатшунослик фанига бўлган муносабат тубдан ўзгарди, бу фан барча олий муассасаларда ўтилмоқда, ёшлар ўз сиёсий ҳуқуқларини мукамал ўрганиб олиш учун кенг имкониятлар яратилмоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Сиёсий қарашлар ва таълимотлар ривожини таҳлил этинг ҳамда босқичларга бўлиб чиқинг.
2. Қадимги Хитой ва Ҳиндистондаги дастлабки сиёсий фикрларни баён этинг.
3. Антик Юнонистон ва Римда қандай муҳим сиёсий фикрлар илгари сурилган?
4. Форобийнинг «Фозил кишилар ҳақида рисола» асарини чуқур таҳлил этинг.
5. Шарқ ва ғарбдаги сиёсий қарашларни қиёсий таққосланг.
6. Низомулмулкнинг «Сиёсатнома» ёки «Сияр ул-мулук» асарида нималар ҳақида фикр юритилади?
7. Ўзбекистонда сиёсий қарашларнинг манбаларини, тарихий, миллий-маънавий илдизларининг ўзига хос жиҳатларини аниқланг?

III- мавзу: СИЁСИЙ ҲОКИМИЯТ ВА УНИ АМАЛГА ОШИРИШ ШАКЛЛАРИ

3.1 Сиёсий ҳокимият тушунчаси, моҳияти, шакли ва тузилиши ҳамда унинг кўринишлари

Сиёсий ҳокимият жамият ҳаётидаги мураккаб сиёсий ҳодисалардан бири. Уни амалга ошириш механизмлари, фаолият кўрсатиш даражаси ниҳоятда ранг-баранг бўлиши билан бирга, унда ҳокимиятнинг бошқа турлари ҳам ўз ифодасини топади, уларнинг ҳар бири ўзининг аниқ мақсад ва вазифаларига эга.

Ҳокимият тушунчаси оддий тилда ва илмий адабиётларда жуда кўп қўлланилади. Масалан, «оила ҳокимияти», «ота-она ҳокимияти», «давлат ҳокимияти» ва ҳ.к. Илмий манбаларда политологлар – сиёсий ҳокимият тўғрисида, иқтисодчилар хўжалик ҳокимияти ҳақида, социологлар – социал ҳокимият, юристлар – давлат ҳокимияти, диндорлар – илоҳий ҳокимият тўғрисида сўз юритиб, улар ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил соҳаларини ўрганишда ҳокимият тушунчасидан фойдаланадилар. Демак, ҳокимият тушунчаси кенг ва хилма-хилдир. Ҳокимиятга қуйидагича таъриф бериш мумкин.

«Ҳокимият – бу кишилар, ижтимоий гуруҳлар ҳамда синфларнинг фаолиятига, хулқ-атворида, ҳаракатларига иқтисодий, сиёсий, ғоявий, ижтимоий механизмлар, шунингдек, куч ишлатиш, зўрлик қилиш, ишонтириш қобилиятлари билан таъсир этувчи фаолиятнинг алоҳида шаклидир».

Ҳокимиятнинг моҳиятини раҳбарлик, ҳукмронлик ва бўйсундириш муносабатлари ташкил этади. Ҳокимиятнинг алоҳида тури, бу сиёсий ҳокимиятдир ва унга қуйидагича таъриф бериш мумкин:

«**Сиёсий ҳокимият** – бу сиёсий субъектларнинг сиёсатда ифодаланган иродасини турли йўллар, усуллар ва воситалар ёрдамида амалга ошириш фаолиятининг ўзига хос алоҳида шаклидир»⁵. Шунингдек, «сиёсий ҳокимият» куйидаги ҳолатлар билан ҳам белгиланади:

1) **Ҳокимият** – бу жамиятга хос бўлган кишилар ўртасидаги иродага асосланган муносабатлардир.

2) **Ҳокимият** – бу кишилар ўртасидаги сиёсий ҳукмронликдир.

3) **Ҳокимият** – бу давлат ташкилоти тизимидир.

4) **Ҳокимият** – бу маъмурий ваколатларга эга бўлган муассаса ва идорадир.

АҚШ да 3 даражадаги ҳокимият мавжуд:

1. Маҳаллий ҳокимият.

2. Штат ҳокимияти.

3. Федерал (умумдавлат) ҳокимияти.

Сиёсий ҳокимият мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлиб, у давлат ҳокимияти ва бошқа сиёсий ташкилотлардан таркиб топади. Бу ҳақда кейинги мавзуларда кенгроқ фикр юритамиз. Аввало ҳокимият тушунчаси, унинг тузилиши, кўринишлари, ҳокимиятнинг легитимлиги ва турлари ҳақида фикр билдирмоқ жоиздир. Чунки ҳокимият масаласига турли ёндашувлар мавжуд.

Ҳокимият тушунчасига оид энг муҳим ёндашувлар куйидагилардан иборат:

1. Ҳокимиятнинг кенг тарқалган таърифларидан бири – **позитив-социологик талқиндир** (немис социологи М.Вебер). Бу талқинда ҳокимият бирор индивиднинг муайян ижтимоий шароитда бошқа индивидга ўз иродасини ўтказиш қобилияти сифатида тушунилади. Ҳокимият муносабатларининг асосини ўзаро таъсир доирасига киритиш муносабатлари ташкил этади. Бундай муносабатлар ҳокимият субъекти ва объекти ўртасида қарор топади.

2. **Ҳокимиятнинг телеологик талқини** (Б. Рассел). Бунда ҳокимият кўзланган мақсадларни рўёбга чиқаришдан иборат. Бу атроф-муҳит, табиат билан қамраб олинади.

3. **Бихевиористик** (ингл. инсон онгини эмас, балки хулқини ўрганиш) **талқини** (XX асрда Америкалик олим психолог Г. Лассуэл таклиф этган). Ҳокимиятни тушунишни реал шахсларнинг ўзаро ҳаракатидан иборатлиги ётади. Инсоннинг ҳокимият орқали бойлик, обрў орттиришидир, ҳокимият – бу уни эгаллаш билан ҳузурланишга имкон берадиган мақсад ҳамдир, дейилади.

4. **Ҳокимиятнинг психологик талқини** (З. Фрейд, К. Густав Юнг, К. Хорни). Бунда ҳокимиятни реал индивидларнинг хулқ-атвори сифатида

⁵ Рамазонов И., Мўминов Э. Политология. Т.: Адолат, 1997, 92–93-бетлар.

бихевиористик тушунишдан келиб чиқади. Ҳокимият идораларининг «Ихтиёрий қўшилишга» тайёргарлиги сифатида вужудга келади.

5. Ҳокимиятнинг тизимли талқини. Бу талқин ҳокимиятнинг бихевиористик ва психологик таърифларидан фарқ қилади. Бунда ҳокимиятнинг индивидуал муносабатлардан эмас, балки социал тизимдан ҳосил бўлишини баён этади.

6. Ҳокимиятнинг тузилмавий-функционал талқини (америкалик социолог Т. Порсонс). Бу талқин ҳокимиятни кенг бўлмаган субъектларнинг муносабати, социал ташкилотнинг хусусияти сифатида, инсонлар бирлигининг ўзини-ўзи ташкил этиш, уюштириш, сафарбар қилиш услублари сифатида олиб қарайди. Ҳокимият – бу ресурсларни, таъсир кўрсатиш воситаларини сафарбар қилишга имкон берувчи социал макондир, ролларнинг хусусиятидан иборатдир. Бошқача айтганда, ҳокимият – раҳбарлик лавозимларини эгаллаш ва муайян функцияларни бажариш билан боғлиқ фаолиятдир⁶.

7. Реляцион (фран. муносабат) **таърифи.** Бу таъриф ҳокимиятни икки шерик ўртасидаги муносабат сифатида олиб қарайди. Бунда улардан бири иккинчисига белгиловчи таъсир кўрсатади. Бу ҳолда ҳокимият унинг субъекти ва объектининг ўзаро ҳаракати сифатида намоён бўлади, субъект муайян воситалар ёрдамида объектни назорат қилади.

Ҳокимият тузилиши ва кўринишлари. Ҳокимият – яхлит ва бир бутун ижтимоий ҳодисадир. Бу эса унинг муайян таркибий қисмлардан ташкил топганлигини инкор этмайди. Ҳокимият – бир қатор тузилмалардан иборат бўлган ижтимоий ҳодисадир. Унинг таркибига субъект, объект ва ресурслар киради. Ҳокимиятнинг асосий таркибий қисмларидан бири - субъектдир. У ҳокимиятнинг бевосита тушунчасидир.

Субъект – ҳокимиятнинг фаол, йўналтирувчи қисмидир. У алоҳида инсон, ижтимоий гуруҳ, кишилар бирлиги, масалан, халқ ёки дунё ҳамжамияти, давлат институтлари, сиёсий партиялар бўлиши мумкин. Бироқ ҳар қандай инсон ҳокимиятнинг субъекти бўлавермайди. Ҳокимиятнинг субъектлари хилма-хил. Унинг бошланғич омиллари **индивидлар** ва ижтимоий гуруҳлар, **иккинчилари – сиёсий ташкилотлар, энг юқори даражадагиси субъектлари – сиёсий элиталар, етакчилардир.** Ҳокимият субъекти объект билан ўзаро муносабатларда биринчи даражали роль ўйнайди.

Объект – ҳокимиятнинг иккинчи муҳим элементи. У ҳокимият субъекти қарорларининг бевосита бажарувчисидир. Объект ҳам худди субъект сингари ҳокимиятнинг ажралмас таркибий қисмидир. Бу элементсиз ҳокимиятни тасаввур этиб бўлмайди. **Ҳокимиятнинг объектини қуйидагилар ташкил этади: индивид, ижтимоий гуруҳ, синф, жамият.** Ҳокимият объектининг сифати, фаоллиги жамиятнинг сиёсий маданияти билан белгиланади.

⁶ Политология. Ўқув қўлланма. Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. – ЎАЖБНТ.: 2002, 96–109-бетлар.

Ресурслар – ҳокимиятнинг асосини ресурслар ташкил этади. Ресурслар кишиларни рағбатлантириш, жазолаш ёки ишонтиришда қўлланилиши мумкин. Ҳокимият ресурслари хилма-хил. Илмий адабиётларда бир неча турларга бўлинади: **утилитар, мажбурловчи ва меъёрий ресурслар**.

1. Утилитар ресурслар – бу кишиларнинг кундалик эҳтиёжлари ва талабларини қондириш билан боғлиқ бўлган моддий ва бошқа ижтимоий воситалардир. Бу воситалардан кишиларни рағбатлантириш учун ҳам, жазолаш учун ҳам фойдаланилади.

2. Мажбурловчи ресурслар – бу маъмурий жазолаш билан боғлиқ бўлган воситалардир. Утилитар ресурслар иш бермай қолса, ундан фойдаланилади. Бунга иқтисодий санкциялардан ҳайикмайдиганларга суд орқали таъсир қилишни кўрсатиш мумкин.

3. Меъёрий ресурсларга – инсоннинг ички дунёси, қадриятлар ва ҳуқ-атворига таъсир кўрсатувчи воситалар киради.

Ҳокимиятнинг ресурсларини инсон ва жамият фаолиятининг муҳим соҳалари: сиёсий-ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий, маданий-ахборот, куч ишлатувчи соҳаларга биноан туркумлаштириш ҳам кенг тарқалган.

4. Сиёсий-ҳуқуқий ресурслар – бу ижтимоий тартибни, ҳавфсизликни, барқарорликни, фуқаролар тинчлигини, жамиятнинг яхлитлиги ва бутунлигини таъминловчи воситалардир. Бу воситаларга дастурий ҳужжатлар, Конституция, қонунлар ва уларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва амалга ошириш билан боғлиқ бўлган масалалар киради.

5. Иқтисодий ресурслар – бунга ижтимоий ва хусусий ишлаб чиқариш ҳамда истеъмол қилиш учун зарур бўлган моддий бойликлар, пуллар, техника, унумдор ерлар, ерости қазилма бойликлари ва ҳоказолар киради.

6. Социал ресурслар – социал стратификациядаги ижтимоий мақом ёки ранг, ўриннинг амалга оширилиши ёки пасайиш қобилятидир.

7. Маданий-ахборот ресурслари – билим ва ахборот ҳамда уларни олиш ва тарқатиш воситалари: фан ва таълим муассасалари, оммавий ахборот воситалари ва бошқалардир.

8. Куч ишлатувчи ресурслар – бу қурол-яроқ, жисмоний мажбурловчи муассасалар ва бунинг учун махсус тайёрланган кишилардир. Улар ўзагини армия, полиция, ҳавфсизлик хизмати ташкил этади.

9. Демографик ресурслар – ҳокимиятнинг махсус ресурсларидир. Бу бошқа ресурсларни ишлаб чиқарувчи универсал, кўп функцияли ресурсдир. Инсон – моддий бойликларнинг яратувчиси, аскар ва партия аъзоси, билим ва ахборотнинг эгаси ва тарқатувчиси.

IV- мавзу: ЖАМИЯТНИНГ СИЁСИЙ ТИЗИМИ

4.1.Сиёсий тизим тушунчаси, моҳияти, тузилиши, вазифалари ва типологияси

Сиёсий тизим – сиёсатни, жамиятда ҳокимият ва давлат бошқарувини шакллантириш ва амалда рўёбга чиқариш билан боғлиқ муносабатлар, ҳаракатлар, ташкилотлар тизимидир. **Сиёсий тизим** – давлат ва нодавлат ташкилотлар мажмуини ифодаловчи умумижтимоий тушунча.

Сиёсий тизим субъектларини 1) ҳокимият; 2) давлат; 3) сиёсий партиялар; 4) ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар; 5) шахс, сиёсий лидер қабила ташкил этади. Сиёсий онг, сиёсий маданият, сиёсий фаолият қаби тушунчаларга эса сиёсий тизим инъикоси сифатида қаралиши лозим¹.

Жамият сиёсий тизими таркиби, тузилиши жиҳатидан 4 асосий элементдан ташкил топган:

- 1) Сиёсий институтлар, улар ўртасидаги муносабатлар.
- 2) Сиёсий қоидалар, онг ва маданият.
- 3) Сиёсий фаолият.
- 4) Сиёсий жараён.

Сиёсий тизим тузилиши – типологияси қуйидагилардан иборат:

1. Сиёсий тизимнинг марксча типологияси. Бунда формация тури ва ижтимоий-иқтисодий таркиби қаби тушунчаларга асосланади (қулдорлик, феодад, буржуа, социалистик сиёсий тизим).

2. Сиёсий тизимнинг ғарб типологияси. Сиёсий тартибот характериға кўра: демократик, авторитар, тоталитар тизимларға ажратилган².

3. Сиёсий тизимнинг анъанавий ва модернизациялашган (янгиланган) тури. Бунда ривожланмаган фуқаролик, сиёсий роллар, вазифаларнинг бўш тақсимланганлиги, ҳокимиятни асослашнинг хорезматик усули ётади.

4. Янгиланган замонавий тизим типологияси: ривожланган фуқаролик жамияти, аниқ тақсимланган, сиёсий роллар, ҳокимиятни асослашнинг рационал усулиға эға.

Сиёсий тизим ўз хусусиятиға кўра жамиятнинг бошқа тизимларидан қуйидагича фарқ қилади:

1. Сиёсий тизим устунроқ мавқеға эға бўлиб, у қабул қилган қарорлар бутун жамият ва унинг кичик тизимлари учун мажбурийдир.

2. Сиёсий тизим ижтимоий муҳит ва аввало жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузилмаси билан боғланиб кетган.

3. Сиёсий тизим нисбий мустақил бўлиб, унинг тузилиши, роллари, функцияларининг махсус қурилмаси мавжуд бўлади, яъни у мустақилдир.

Сиёсий тизимнинг асосий вазифалари 4 та:

¹ Мамадалиев Ш. Сиёсий тизимимиз: реаллик ва тақомил. -Тафаккур, 1999, № 3, 4–9-бетлар.

² Политология курси бўйича маърузалар матни. 1 - қисм. Т.: ЎЗМУ, 2000, 46–49-бетлар.

- 1) жамиятнинг мақсад ва вазифаларини аниқлаб, белгилаб боради;
- 2) имкониятларни сафарбар қилади;
- 3) жамият тизими барча элементларини бирлаштириш вазифасини бажаради;

4) ҳақиқий сиёсий ҳаётнинг зарур даражасига расмий сиёсий ва ҳуқуқий нормалар билан эришиш.

Сиёсий тизимнинг 2 томони мавжуд:

- 1) ҳуқуқий;
- 2) социологик.

Умуман, **жамият сиёсий тизими тузилиши кўйидагича:**

- 1) Сиёсий ҳокимият.
- 2) Сиёсий ташкилотлар.
- 3) Сиёсий муносабатлар.
- 4) Сиёсий маданият.
- 5) Сиёсатнинг субъектлари.

Сиёсий ҳокимиятда ташкилотлар 3 хил бўлади:

1) **Асосий сиёсий ташкилотлар** (парламент, давлат ва унинг органлари, сиёсий партиялар) сиёсий ҳокимиятни бевосита амалга оширади, ҳокимият учун кураш бош мақсад бўлади.

2) **Асосий бўлмаган сиёсий ташкилотларга:** касаба уюшмалари, кооперация, ёшлар ташкилотлари, ижтимоий ҳаётнинг ўзаро таъсирида одамлар муносабати, ҳаракатини кўрсатиш мумкин.

3) **Сиёсий бўлмаган ташкилотлар** (театр, спорт, ДОСААФ ва ҳ.к.) сиёсий ҳокимиятни амалга оширишда қатнашмайди. Бироқ кейинги вақтларда жамоатчилик бирлашмалари ҳам маълум даражада сиёсатлашиб бормоқда. Айниқса спорт ва ҳ.к.

Сиёсий тизим жамият ҳаётини, унинг иқтисодий шарт-шароитларини, ижтимоий ва миллий тузилишини, демографик ва экологик жараёнларини, аҳоли саводхонлиги даражасини, ижтимоий онг ҳолатини, маънавий ҳаётни, халқаро аҳволни акс эттиради.

Сиёсий тизимнинг моҳияти кўйидаги вазифаларда ўз ифодасини топади. Сиёсий тизим ўзида жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, этник ва миллий тузилмаларини акс эттиради. Сиёсий тизим орқали манфаатларнинг асосий гуруҳлари аниқланади.

Сиёсий тизимни ташкил этувчи элементлар сиёсий ҳокимиятни шакллантириш ва амалга оширишда тутган ўрнига қараб 4 кичик гуруҳ, тизимларга ажратилади:

1. Ташкилий тизим. 2. Маданий-мафкуравий тизим. 3. Меъёрий (норма) тизим. 3. Ахборот коммуникация тизими .

Демак, сиёсий тизимнинг асосий вазифалари куйидагилардан иборат:

- 1) Жамиятнинг мақсад ва вазифаларини аниқлаш.
- 2) Имкониятларни сафарбар этиш.
- 3) Жамият тизими барча элементларини бирлаштириш.

Сиёсий тузум – демократик ҳуқуқлар ва эркинликлар аҳволини, давлат ҳокимияти органларининг улар фаолиятининг ҳуқуқ асосларига муносабатини акс эттирувчи давлат ҳокимиятини амалга ошириш усуллари тизими сифатида белгиланади.

Мустабид тузум – кенг миқёсларда илм-фан билан чиқиша олмайди. Чунки бундай тузум шароитида ишлаб чиқарувчилар, фуқаролар мулкдан, жамиятни идора этишдан, маданиятдан бебаҳра қилинади. Бу маъмурий-бўйруқбозлик усулидир. Бундай тузумда илм-фан сиёсат дастурига айланиб қолади. Иккинчидан, бебозорсиз маъмурий-бўйруқбозлик иқтисоди ташкил этилади.

Умуман, ҳозирги замон сиёсий тузумларини 4 асосий гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Демократик сиёсий (халқчил) тузум.
2. Тоталитар (марказлашган) тузум.
3. Авторитар (танҳо киши ҳукмронлиги) тузум.
4. Либерал (оғувчи, шахс манфаатини кўзловчи) тузум.

1. Демократик тузум биринчи навбатда халқнинг, кўпчиликнинг манфаатини ҳимоя қилади. Белгилари:

- 1) қонунчилиги: демократик қонунларнинг ривожланган тизими.
- 2) Давлат бошлиғи ваколатлари: қонун билан чекланган.
- 3) Ҳокимиятнинг вакиллик органлари ваколатларнинг кенг доирасига эга.
- 4) Ҳокимиятнинг бўлиниш тамойилига амал қилади.
- 5) Маҳаллий ҳокимият органларининг ваколатлари: юқори даражада.
- 6) Партиялар: кўппартиявийлик.
- 7) Мафкураси: сиёсий фикрлар хилма-хиллиги.
- 8) Ҳуқуқ ва эркинликлари: қонун билан таъқиқланмаган ҳамма нарсага рухсат берилади.

9) Жазолаш органлари: қонун билан қаттиқ чегараланган.

10) Муҳолифат қонуний суратда фаолият олиб боради.

2. Тоталитар сиёсий тузум: У ёки бу мақсадлар учун жамиятнинг бутун ҳаётини ва алоҳида олинган ҳар бир кишининг ҳаётини назорат қилишга интилувчи сиёсий тизим. Белгилари:

1. Қонунчилиги: қонунчилик тизими кам ишланган.
2. Давлат бошлиғи ваколатлари: амалда чекланмаган.
3. Ҳокимиятнинг вакиллик органлари: қўғирчоқ ҳукумат.
4. Ҳокимиятнинг бўлиниш принципи: расмий эътироф этилади.
5. Маҳаллий ҳокимият органлари ваколатлари: расмий кенг доирада.
6. Партиялари: якка оммавий-сиёсий партия.
7. Мафкураси: якка расмий мафкура.
8. Ҳуқуқ ва эркинликлари: сиёсатга дахлдор бўлмаган нарсаларга рухсат берилади.

9. Жазолаш органлари: сиёсий жиноятчиларни қидирув махфий амалга оширилади.

10. Муҳолифат рад қилинади.

3. Авторитар сиёсий тузум белгилари:

1) Қонунчилик: қонунчилиги минимал даражада.
2) Давлат бошлиғи ваколатлари: Амалда чекланмаган.
3) Ҳокимият вакиллик органлари: ваколатлар йўқлиги ёки қўғирчоқ ҳукумат.

4) Ҳокимиятнинг бўлиниш принципи: рад қилинади.

5) Маҳаллий ҳокимият органларининг ваколатлари: паст даражада.

6) Партиялари: етакчи партия давлат хизматида бўлади.

7) Мафкураси: якка мафкура ҳукмронлиги.

8) Ҳуқуқ ва эркинликлари: ҳокимият кўрсатган нарсаларгагина рухсат берилади.

9) Жазолаш органлари: оммавий-сиёсий қатағонлар асосида.

10) Муҳолифат таъқиқланган.

4. Либерал сиёсий тузум: Ҳар бир шахснинг манфаати ва озодлигини кўзлайди. АҚШда кўпроқ либерал демократия юзага келган. Кўринишлари: 1) қонунчилик кам ишланган; 2) давлат бошлиғи ваколати: амалда чекланмаган; 3) ҳокимият вакиллик органи: қўғирчоқ ҳукумат; 4) ҳокимият бўлиниш принципи: расмий эътироф этилади; 5) маҳаллий ҳокимият органи ваколати: паст даражада; 6) партиялари: етакчиси давлат хизматида; 7) мафкураси: фикрлар хилма-хиллиги паст даражада; 8) ҳуқуқ ва эркинликлари: чекланган; 9) жазолаш органлари: паст; 10) муҳолифатга: қисман рухсат берилади.

4.2. Сиёсий тизим ва сиёсий демократия

Сиёсий тизим ва сиёсий демократик жамият сиёсий ҳаётида ўзаро боғлиқ бўлган сиёсий ҳодисалардир. Уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Сиёсий тизим демократияга қанчалик таъсир этса, демократия ҳам сиёсий тизимнинг ривожланишига шунчалик кучли таъсир қилади.

Демократиянинг сиёсий тизим билан боғлиқлиги, аввало сиёсий тизим субъектларининг жамият ҳаётига қиладиган таъсири, унинг халқ оммаси манфаатларига хизмат қилиши билан белгиланади. Сиёсий тизимнинг демократиялашиш жараёнидаги ўрни давлат ҳокимияти томонидан кенг халқ оммаси манфаатларининг ҳимоя қилиниши ва улар учун сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий ҳамда маънавий эркинликларнинг қонун йўли билан мустаҳкамлаб қўйилиши мисолида яққол намоён бўлади. Аммо давлат ҳамма вақт ҳам демократияни тўла амалга ошира олмайди. Давлат қачонки халқ оммаси манфаатларини ҳимоя қилувчи куч сифатида ҳаракат қилсагина, у жамият ҳаётини демократиялашнинг асосий курули бўлиб хизмат қилади.

Демократия қонунчилик шароити билан узвий боғлиқ. Демократиялаш жараёни Ўзбекистонда ҳам давом этмоқда. Президент Ислам Каримовнинг 1996 йил 29 августда Олий Мажлис 6-сессиясидаги «Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари», 2002 йил 29-30 август кунлари 2-чақириқ Олий Мажлиснинг 9-сессиясида «Ўзбекистон демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари» хусусидаги нутқи ва маърузаларида бу масалага чуқур ёндашди. Кейинчалик ҳам бу масалага бир неча бор эътибор бериб келмоқда. «Демократиянинг энг муҳим тамойили, – деган эди у, – одамларнинг сайлов ҳуқуқини, ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш, ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқини таъминлаш учун ҳақиқий шарт-шароит, қонуний-ҳуқуқий замин яратиб бериш лозим»лигини баён этган эди¹. Жамият ҳаётида демократиялаш жараёни қанчалик чуқурлашиб борса, бу ҳол шубҳасиз, жамият сиёсий тизимининг мустаҳкам бўлиши ва унинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Демократиялаш жараёни мураккаб сиёсий ҳодиса бўлиб, у асосан, ваколатли ва бевосита демократия орқали амалга оширилади. “Агарда ҳар қайси партия, деган эди Президент И. Каримов, муайян ижтимоий тоифа ёки гуруҳнинг манфаатини ифода этадиган бўлса, демократиянинг энг таъсирчан механизми бўлган сайловлар ҳисобидан дастурини амалган ошириш, ўз мақсадига етиш имконига эга бўлади. Демократия ва сайлов ушунчалари доимо ёнма-ён юради, улар ўзаро бирлашиб кетган. Сайлов – демократия дегани. Демократия бу сайлов дегани”²

1. Вакиллик демократияси – демократиянинг бир шакли бўлиб, давлатни бошқаришда, давлат ва жамоат ишларида фуқароларнинг вакиллари орқали иштирок этишидир. Вакиллик демократиясининг ёрқин ифодаси халқ депутатлари бўлиб, улар сайловчиларнинг вакилидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳам халқ вакилидир. Вакиллик демократияси амал қилиши натижасида фуқароларнинг аксарият кўпчилиги давлат ва жамиятни бошқаришда, уларнинг фаолиятида кенг иштирок этиш имкониятига эга бўлади.

2. Бевосита демократия – демократиянинг бир шакли бўлиб, у ҳар бир фуқароларнинг давлатни бошқаришда, давлат ишларида бевосита - яъни шахсан иштирок этишидир. Бевосита демократиянинг кўринишларига сайловда овоз бериш, сайлов комиссиялари таркибида иштирок этиш, қонун лойиҳалари ва бошқа тadbирларнинг муҳокамаси, референдум (умумхалқ овози), фуқаролар йиғини ишларида ҳамда давлат органларига таклифлар киритишда иштирок этиш ва бошқалар киради.

Қадимда Юнонистонда демократия ва олигархия ўртасида кураш тарихи бўлиб келганлигини ҳам унутмаслик керак. Янги даврда унинг

¹ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т.7 – Т.: «Ўзбекистон», 1999, 380 - б.

² Каримов И. А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишидир. –Т.: “Ўзбекистон”, 2005, 68 б.

мазмуни, эркинлик, фуқаролик, халқ суверенитети, миллий суверенитет, миллий давлат ғоялари ривожланди.

Ҳозирги вақтда демократия – халқни ҳокимият манбаи, деб эътироф этувчи, фуқаролар тенглиги, озчилик ҳуқуқларини ҳимояловчи, давлатнинг асосий органлари - сайловлар натижасида шаклланувчи сиёсий ҳокимият тизими, сифатида тушунилади.

Демократиянинг замонавий моделлари. Илмий адабиётларда демократиянинг 3 асосий замонавий модели мавжуд: либерал, идентитар, плюралистик.

1. Мумтоз либерал демократия модели: икки муҳим соҳани: давлат ва фуқаролик жамиятини бир-биридан ажратади (XIX–XX аср бошларида). Белгилари: 1) ҳокимият манбаи бўлган халқ қаторига мулкдор эркакларгина (қуйи табақа, аёлларсиз) киритилган. 2) Индивидуаллик, шахсни ҳокимиятнинг бирламчи ва бош манбаи, деб билиши кўзга ташланади.

2. Идентитар демократия модели: уни коллективчилик демократияси ҳам дейишади. Белгиси: халқ, миллат, синф яхлитлигидан келиб чиқади. Умумий белгилари: 1) халқни коллективистик талқин этиш; 2) халқ ичида қарама-қарши кучларнинг йўқлиги; 3) эркинликнинг коллективистик, давлат ва жамият ичида фаоллиги; 4) тоталитар табиатга эгаллиги; 5) даврнинг таркибий қисмлари тенглиги; 6) умумий сиёсий сафарбарлик; 7) сиёсий ҳуқуқларни юридик жихатдан эътироф этиш ва ҳ.к.

3. Плюралистик демократия модели. Ғарб демократияси либерал сиёсий тизимидан ўсиб чиққан. Уларга конституционализм, ҳокимиятлар бўлиниши ва ҳоказолар киради. Буни замонавий демократия модели ҳам дейилади.

Замонавий демократия – хилма-хил ижтимоий гуруҳларга ўз манфаатларини баён этиш ва рақобатли курашда уларнинг мувозанатини акс эттирувчи, муроса-мадорага асосланган бошқарув шаклидир.

4. Репрезентатив демократия – халқ олдида масъул, малакали ваколатли бошқарув ғоясига асосланган.

5. Партиципаторлик демократияси – бошқарувда интеллектуал потенциалга асосланади.

6. Демократия ва Шарқ. Шарқ демократиясининг ўзига хослиги. Жамоа.

7. Марксистик концепция (қулдорлик, буржуа, социалистик демократия).

8. Плебисцитар концепция (умумхалқ фикри, референдум йўли билан).

9. Элитар демократик концепцияси.

Ўзбекистон демократиянинг қайси йўналишларидан бормоқда?

1. Биринчидан, шарқона демократик йўлдан. Демократик жамиятни барпо этишнинг халқаро тамойиллари, дунё ҳамжамияти

эътироф этган қоидалари бор. Булар: 1) фуқаронинг ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш ҳуқуқига эгаллиги; 2) озчиликнинг кўпчиликка бўйсунishi; 3) барча фуқароларнинг миллати, элати, ижтимоий келиб чиқиши ва диний эътиқодидан қатъий назар, тенг ҳуқуқлилиги; 4) давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги; 5) сайлов ва сайланиш ҳуқуқи ва бошқалардир. Булар қарийб барча мамлакатлар Конституцияларида белгилаб қўйилган тартиб-қоидалардир. Бироқ, демократияни жорий этишда буларнинг ўзи кифоя қилмайди. Фақат шунинг ўзи аҳоли барча эҳтиёжларини, маънавий-руҳий оламини қамраб ололмайди. Чунки ҳар бир халқнинг ўз турмуш ва тафаккур тарзи, тарихий анъаналари, ҳаётга муносабати ва бошқа жиҳатлари мавжуд. Демак, демократияга ёндашиш усули бор. Президентимиз: «Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Буни асло назардан қочириб бўлмайди. Яъни, Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин (мусулмончилик аста-секин, кофирлик бир пастда) тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар яшашга уринишлар ғоят ноҳуш, ҳатто фожиали натижаларга олиб келади. Инқилобни ғарб олимлари ҳам «ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли» деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди», деганида демократияни жорий этишнинг юртимизда ўзбекона тамойиллари шаклланаётганини кўрсатади.

2. Иккинчидан, демократик жараёнларни четдан нусха олиб кўр-кўрона кўчириш эмас, балки табиий, тадрижий ўсишини таъминлаш. Бу дегани Ўзбекистон мустақилликка чиққанидан кейин бир қатор мамлакатлар, жумладан, Туркия, Германия, Англия, Франция ва бошқа мамлакатларнинг демократик тараққиёт йўллари билан танишди, уларда биз учун ибратли ва ўрганишга арзийдиган жиҳатлари бор. Бироқ Ўзбекистон Президенти бу масалага ўз муносабатини билдирди. «Ҳар бир миллат ўз миллий руҳиятидан келиб чиқиб бу масалага ёндашиши зарур... Одамларнинг тафаккури ва ижтимоий савияси билан демократик ўзгаришлар даражаси ва суръатлари бир-бирига қанчалик мутаносиб бўлишига боғлиқ. Тарихий тажрибанинг кўрсатишича, демократик жараёнларни четдан нусха олиб кўр-кўрона нусха кўчириш асло самара бермайди. Аксинча, бундай йўл чалқаш ва хатарли оқибатларга олиб келиши мумкин», деган эди Юртбошимиз Ислоҳ Каримов.

3. Учинчидан, мамлакат туб аҳолисининг (жамоатчилик) руҳиятини ҳисобга олиш лозим бўлади. Ёки ҳурриятга муносабати ҳам бошқалардан андоза олиш, мамлакат туб аҳолиси руҳиятини ҳисобга олмаслик раҳбарни ҳам, аҳолини ҳам, бутун мамлакатни ҳам боши берк кўчага киритиб қўяди. Ғарб демократиясини Шарқ мамлакатларида кўр-кўрона жорий этиш мумкин эмас. Бунинг аччиқ натижалари 1991-1996 йилларда Тожикистон мисолида яққол намоён бўлди.

4. Тўртинчидан, жамиятнинг маънавий қиёфасига боғлиқ, умумий маданий савияси, сиёсий ва ижтимоий фаоллиги, бебаҳо

мулк бўлган олий кадриятларига боғлиқ.¹ Одатда якка-якка шахсларнинг рухий кечинмалари, хатти-харақлари ва феъл-атворларидан умумжамият кайфияти, унинг маънавий қиёфаси шаклланади. Умумхалқ манфаатларини ҳисобга олиш, унга таянсагина кадриятга айланади. Кадриятлар эса – бебаҳо мулк, уларни халқ яратади, халқ баҳолайди, ўзи асраб авайлайди. Демократия худди ана шундай буюк неъмат.

4.3. Демократик ва ҳуқуқий давлат тушунчалари ҳамда мустақиллик ва

Ўзбекистонда демократик жамиятга ўтиш жараёни

Демократия (грек. халқ ҳокимияти) – халқ ҳокимиятчилиги, сиёсий плюрализм, фуқаролар эркинлиги ва тенглиги, инсон ҳуқуқлари сингари конституциявий принципларни эътироф этишга асосланган давлат тузилиши шаклидир. Демократия халқнинг давлат органларини тузиш, уларнинг ишида иштирок этиши, давлат органлари ишини ташкил этиш, мамлакатда инсон ҳуқуқларини таъминлаш орқали намоён бўлади. У давлат билан инсон муносабатларини белгилайди. Демократия (биз олдинги бобларда баён этганимиздек) бевосита демократия ва вакиллик демократияси шаклида бўлади. Демократия ҳамма нарсда хоҳлаганча эркинлик эмас, қонунга асосланган эркинликдир.

1. Демократик давлат тушунчаси – бундай давлатда давлат органларини ташкил қилишда, уларнинг фаолиятида, мамлакат фуқаролари турли-туман йўллар орқали кенг иштирок этадилар. Фуқароларнинг давлат органларини ташкил қилишдаги иштироки қонун йўли билан қафолатланади ва уларнинг иштирокига кенг имкониятлар яратади. Демократик давлатда инсон манфаати, кадр-қиммати, ҳаёти, соғлиғи ҳар нарсдан юкори туради. Давлат фуқароларнинг ҳуқуқ-эркинликларини таъминлаш чораларини доимий равишда кўриб боради. Давлат фуқаролар назоратида ва уларга турли воситалар орқали ҳисоб беради. Демократик давлат ўзини ўзи бошқариш, кўппартиявийлик, оммавий ахборот воситаларининг эркин бўлиши, фикрлар хилма-хиллигига шароит яратади.

2. Ҳуқуқий давлат тушунчаси⁷ – давлат тузилиши ва фаолиятининг ҳуқуққа асосланганлиги. Бунда ҳуқуқнинг ҳукмронлиги, қонун устуворлиги, барчанинг қонун ва мустақил суд олдида тенглиги таъминланадиган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари қафолатланадиган, ҳокимият ваколатларининг бўлиниш принципи асосида ташкил этилган демократик давлат.

Демак, ҳуқуқий давлатнинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

¹ Жўраев Н. Тарих фалсафаси. Т.: «Маонавият», 1999, 133–174-бетлар.

⁷ Қаранг: Азизхўжаев А., Хусанов О., Азизов Х. Конституциявий ҳуқуқ. Изобли лу'ат. Т.: «Академия», 2001, 37–38, 140-бет; Саидов А., Таджихонов У. Давлат ва ҳуқуқ асослари. Тошкент: ЎЗР ИИВА, 1999, 20-бет.

- 1) Халқ ҳокимиятининг амалга ошиши.
- 2) Ҳуқуқнинг ҳукмронлиги. Яъни шахс ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳеч ким, шу жумладан, давлат томонидан ҳам ҳеч қандай ҳолда бузилмаслиги.
- 3) Конституция ва қонун устуворлиги.
- 4) Ҳокимият ваколатларининг бўлиниш тамойили.
- 5) Суд мустақиллиги.
- 6) Инсон ҳуқуқларига риоя этиш, уларни ҳимоя қилиш ва таъминлаш.
- 7) Давлат ва фуқароларнинг ўзаро масъулияти.
- 8) Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларнинг самарали ишлаши.
- 9) Ҳуқуқий маданиятнинг юксак даражада эканлиги.
- 10) Демократиянинг ривожланиши ва такомиллашуви.

Ҳуқуқий давлатнинг барча учун умумий бўлган андозаси йўқ. Уни ҳар бир давлат миллий давлатчилик борасида тажрибаларига таяниб, халқнинг зехнияти, кадриятлари ва анъаналарини ҳисобга олиб, ўз стратегик мақсадларига мос ҳолда шакллантиради. Лекин ҳуқуқий давлатчиликнинг дунё тан олган ва умумбашарий қоида-талабларига жавоб берадиган биз юқорида 10 та тамойилларини баён этдик. Бу тамойиллар ҳуқуқий давлатнинг конституциявий асоси. Улар бизнинг Конституциямизда тўлиқ акс этган.

Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик жамиятни қарор топтириш учун жамиятни демократлаштириш зарур. Бунда Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, 1) анъанавий мезонга эътибор бериш ва у билан ҳисоблашиш лозим. 2) аввал мамлакат аҳолиси турмушини юксалтириш даркор. Чунки турмуш онгни белгилайди. 3) Фуқаролар онги, тафаккурини ўзгартириш керак. Турмушнинг юксалиши ўз навбатида одамлар онги ва тафаккур тарзини ўзгартиришга олиб келади. 4) Ҳуқуқий демократик жамиятга табиий йўсинда, ҳеч зўриқиш ва талофатсиз эришишимиз мумкин⁸. «Одамлар сиёсий онги, сиёсий маданияти, сиёсий фаоллиги юксалиб борган сари, давлат вазифаларини нодавлат тузилмалар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиб бориши зарур».

Қисқача хулосалар

Сиёсий тизим – давлат идоралари ўртасидаги муносабатлар шаклидир. Сиёсий тизим жамиятда ҳокимият ва бошқарувни шакллантириш ва амалга ошириш билан боғлиқ бўлган муносабатларни умумлаштиради.

Сиёсий тизим марказида сиёсий ҳокимият бош масаладир. **Ҳокимият** – бу одамларга қарорларни мажбур қилиш ва бажартиришнинг

⁸ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.8 - Т.: Ўзбекистон, 2000, 333-бет.

ёки таъсир кўрсатишнинг шундай усулидирки, бунда улар кўрсатилган ва кутилган усулда ҳаракат қиладилар.

1. Ҳокимият – бой ва хилма-хил шаклларда, даражаларда кўринадиган ижтимоий ҳодисадир. Бу шакл-кўринишлар илмий адабиётларда ресурсларга асосланишига кўра 1) сиёсий; 2) иқтисодий; 3) социал; 4) маданий-ахборот; 5) мажбурловчи ҳокимиятларга ажратилади.

Сиёсий ҳокимият шакли ва кўриниши.

2. Иқтисодий ҳокимият - ҳокимиятнинг мустақил кўринишларидан бири ҳисобланади. У сиёсий ҳокимиятдан фарқ қилади. Иқтисодий ҳокимият ресурслар устидан назорат қилиш, моддий бойликларга эгалик қилишни англатади.

3. Социал ҳокимият - ҳокимиятнинг мустақил кўринишларидан бири, у иқтисодий ҳокимият билан узвий боғлиқ. Агар иқтисодий ҳокимият моддий бойликларни тақсимлаш қобилиятини англатса, социал ҳокимият эса социал зинапоёдаги ўринларни: мақомлар, лавозимлар, имтиёзларни тақсимлаш қобилиятини билдиради.

4. Маданий-ахборот ҳокимияти – бу илмий билимлар, ахборотлар ва уларни тарқатувчи воситалар орқали кишилар маънавий дунёси устидан назоратидир. Баъзи манбаларда уни ОАВ сифатида «Тўртинчи ҳокимият» сифатида қарашади.

5. Мажбурловчи ҳокимият – мажбурловчи ресурсларга таянадиган ва жисмоний куч ишлатишни қўллаш ёки куч ишлатишдан фойдаланиб назорат қилишдир. Масалан, жиноий гуруҳларни тугатиш, ташқаридан бўладиган босқинчилик ҳаракатларини бартараф этишда ишлатилади.

Ҳокимиятнинг легитимлиги ва турлари: Ҳокимият легитимлиги (фран. қонунийлиги) одатда унинг қонунийлиги ва адолатлилигини, фуқаролар томонидан ижобий баҳоланишини ва ихтиёрий тан олиншини англатади.

Ҳокимиятнинг легитимлиги бир хил эмас, унинг мазмун-моҳиятига кўра хилма-хил турлари бор. М.Вебер ҳокимият легитимлигининг 3 турини ажратиб кўрсатган. Булар:

1. Анъанавий легитимлик.

2. Харизматик легитимлик (юнон. «харизма» – худо томонидан инъом этилган илоҳий қобилият).

3. Оқилона-ҳуқуқий легитимлик.

4.4. Сиёсий жараён тушунчаси ҳамда унинг тартиб ва турлари

Сиёсий жараён – сиёсий тизим фаолиятининг шакли. У сиёсий тизимнинг вужудга келиши, амал қилиши, янгиланиши ва инқирозли ҳолатларини унинг барча таркибий қисмлари, алоқалари, таъсири ҳаракати жараёнида ўрганиш, аниқ ва яхлит тасаввур қилиш имконини беради.

«Сиёсий жараён» тушунчаси – бирор йўналишга эга ҳаракат, ҳолатларнинг изчил алмашилиши, бирор натижага эришишига қаратилган фаолиятлар бирлигини англатади. Шунингдек, сиёсий жараён тушунчаси ўз навбатида сиёсий ҳолатлар ва ҳодисаларнинг ички боғлиқликка эга занжир, сиёсат субъектларининг ҳокимиятга қаратилган ҳаракатлари ўзаро муносабатлари бирлигидир.

Сиёсий жараёнлар қуйидаги кўринишларда амал қилади:

1) Сиёсий тизим ташкилотларини шакллантириш. Бунда сиёсий тизим таркибида янги ташкилотлар тузилади, улар ўртасидаги меъёрий муносабатлар ўрганилади.

2) Сиёсий тизимни қўллаб-қувватлаш. Унда барқарорлигини аъъаналар, тадбирлар, ҳуқуқий ва мафкуравий кўрсатмалар воситасида таъминлаш.

3) Сиёсий қарорларни қабул қилиш ва ижро этиш.

Сиёсий жараён мавжудлигининг тартиблари. Сиёсий жараён ҳокимиятни ҳаракатда ўрганади. Шу туфайли сиёсий жараён мавжудлигининг 3 таркиби ажратилади: турғунлик, ривожланиш, инқироз тартиблари:

1) **Турғунлик тартибида** шаклланиб бўлган сиёсий муносабатлар одатдаги чегараларда тутиб турилади. Бу тартибда сиёсат субъектлари фаолиятида консерватизм ва аъъаналарга содиқлик етакчи бўлади.

2) **Ривожланиш тартибида** жамият ичидаги ва халқаро муносабатлардаги ўзгаришларга мувофиқ равишда сиёсий тизимнинг бошқарув ва амал қилиш услублари ўзгара бошлайди.

3) **Инқирозли тартиби** – сиёсий яхлитликнинг йўқолиши, марказда қочма кучларнинг ортиб бориши, ҳокимият қабул қилаётган қарорларнинг бажарилмаслиги, сиёсий ҳокимият легитимлиги йўқолиб боришини англатади.

Сиёсий жараён турлари: Сиёсий жараёнларни туркумлашнинг бир қанча усуллари мавжуд:

1. **Маданият тури.** Демократик жамиятлар учун маданиятни ўзлаштириш қийинчиликлари мавжуд.

2. **Сиёсий жараённинг устувор тури:**

1) консенсуслик (келишувли) тури;

2) консенсуслик, аммо унда муаммоларни ҳал этиш тури;

3) давлат муаммоларини баён этиш ва ижтимоий гуруҳ тури;

4) муаммоларни қўйишда пассив, лекин долзарб масалаларни ечишда фаол, шунинг учун манфаатли гуруҳлар қаршилигини ечишга асосланган тури.

3. **Ўтиш даврини бошидан кечираётган** жамиятларда сиёсий тизим мувозанатини таъминлаш услубларига кўра 3 турга бўлинади:

1) **Технократик тури** (қонунчилик ва сиёсий аъъаналар доирасида).

2) **Идеократик тури** (аъъанавий жиҳатларга хос, умуммиллий ғоя асосида бирлаштириш).

3) **Харизматик тури** (Шарқ маданиятида сиёсий етакчи ролига юқори баҳо берилади).

Умуман, сиёсий жараёнларнинг кўрсатиб ўтилган бу турлари соф ҳолда учрамайди, улар бир-бирини тўлдириб келади.

Сиёсий жараёнларни қабул қилиш жараёни. Сиёсий қарор – ҳокимият амал қилиши билан боғлиқ вазифалар, босқичлар, воситаларни белгиловчи жараён. Сиёсий ҳокимиятнинг хусусияти шундаки, унда сиёсий талаб аниқ ифодаланмаган бўлса ва шу талабни ифодалаётган субъектлар доимий тазйиқи сезилмаса, тизим бундай талаб ва эҳтиёжлар жамият ҳаёти учун биринчи даражали аҳамиятга эга бўлса ҳам жавоб бермайди. Шунинг учун турли даражадаги сиёсий жараёнлар иштирокчиларининг бош вазифаси – ўз манфаатлари ва талабларини давлат ҳокимияти институтлари қилаётган бошқарувга доир қарорлар киритишдан иборат. Сиёсий қарорлар сиёсий ҳокимиятни ижтимоий жараёнларни бошқаришга айлантириш технологиясидир. Сиёсий қарорларни қабул этишнинг 3 босқичи кўрсатилади.

1) Тайёргарлик босқичи (халқ оммаси фаол иштирок этади).

2) Қарорларни қабул қилиш босқичи (давлат, унинг органлари, партия).

3) Қабул қилинган қарорларни амалга ошириш босқичи.

Иккинчи босқичдаги сиёсий қарорларни қабул қилишнинг бир неча усуллари мавжуд:

1) Компромисс – ўзаро ёнбосишлар натижасида эришилган битим.

2) Консенсус (келишув) – қарор овоз бериш йўли билан эмас, келишув йўли орқали қабул қилинади.

3) Устунлик – сиёсатда бирор сиёсий куч ёки давлатнинг бошқа сиёсий куч ёки давлатларга нисбатан бошқа мавқеини эгаллаши.

Учинчи босқичда ҳокимият қабул қилинган қарорларни ҳаётга татбиқ этади. Бу қарорлар сиёсатнинг барча субъектларини қониқтирмайди, лекин уларнинг амал қила бошлашини таъминлаш зарур.

Сиёсий иштирок – ижтимоий-сиёсий жамоа аъзоларининг ички сиёсий муносабатлар ва ҳокимият таркибига жалб этилганлиги.

Сиёсий иштирок: 1) тўғридан-тўғри (бевосита) ва бавосита амалга оширилиши мумкин; 2) умумий ва чекланган; 3) ихтиёрий ва мажбурий; 4) анъанавий, фаол ва пассив; 5) легитим ва колегитим; 6) қонуний ва қонунга хилоф бўлиши мумкин.

Сиёсий иштирок шакллари ҳам турлича. Уларга:

1) ахборот қабул қилиш ва узатиш;

2) сиёсат ва давлат арбоблари ҳамда ташкилотлари билан мулоқот;

3) сайлов ва бошқа сиёсий компанияларда иштирок;

4) намойишларда, сиёсий иш ташлашларда, оммавий норозилик ҳаракатларида, озодлик урушлари ва инқилобларда;

5) бошқарув ва ўз-ўзини бошқарувда;

6) қонунлар яратиш, уларни ҳимоя қилиш ва уларга амал қилишда;

7) сиёсий партиялар ва ижтимоий сиёсий ҳаракатлар фаолиятда иштирок этиш киради.

Сиёсий иштирок қуйидаги вазифаларни бажаради:

1) турли манфаатлар, талаблар, умидларни ифодалаш, мувофиқлаштириш, амалга ошириш;

2) сиёсатчилар ва бошқарув аппарати ходимларини танлаш. Улар фаолиятини назорат этиш;

3) бошқарувга доир қарорлар ва сиёсат йўналишини белгилашга аҳолини жалб этиш;

4) сиёсий ижтимоийлашув;

5) ихтилофларнинг олдини олиш ва бартараф этиш;

6) бюрократия билан курашиш, фуқароларни сиёсат ва бошқарувдан бегоналашувига қарши кураш.

Сиёсатни амалга ошириш учун унинг барча даражаларида зарур нарсалар қуйидагилар:

1. Шахслар – сиёсий фаолият субъектлари.

2. Механизмлар – анъаналар, урф-одатлар, қоидалар, қонунлар сиёсий фаолият субъектларига таъсир этиш услублари.

3. Институтлар – сиёсий фаолият субъектларининг сиёсий фаолият механизмлари билан алоқадорликда амалга ошувчи тадбирларни қўллаб-қувватловчи, туртки берувчи, назорат қилувчи ва текширувчи ташкилотлар.

Сиёсий жараёнлар деб жамиятнинг сиёсий ҳаётида турли хилдаги воқеа-ҳодисаларнинг рўй бериб туриши, уларнинг объектив қонуниятлар ҳаракати асосида давом этиши ва шу асосда жамиятнинг сиёсий жиҳатдан ривожланиб боришига айтилади.

Сиёсий муносабатлар деб жамиятнинг сиёсий ҳаёти ва унинг сиёсий жараёнларида узлуксиз ҳаракатда бўлган сиёсат субъектлари ва уларнинг объектга қиладиган таъсирини ифода қилувчи ҳаракатларнинг умумий ифодаси ёки уларнинг бирлигига айтилади⁹.

4.5. Ўзбекистондаги сиёсий жараёнларнинг ўзига хослиги

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуриш вазифалари сиёсат ва сиёсий муносабатлар иқтисодий, ижтимоий, шахсий муносабатлардан мустақил равишда мавжуд эмас. Натижада сиёсат жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларида – иқтисодий, ижтимоий, маънавий ривожланишида ўзига хос ўрни мавжуд. Шунинг учун ҳам фуқаролик жамиятини ривожлантириш Ўзбекистондаги демократик ислохотларнинг энг муҳим қирраси бўлиб қолаяпти.

Ўзбекистондаги сиёсий жараёнлар, асосан, ҳокимият ва жамият ўртасидаги мулоқот, келишув асосига қурилади. Жамият ўз талабларини

⁹ Рамазонов И., Мўминов Э. Политология. Т.: Адолат, 1997, 58–67-б.

ҳоқимиятга вакиллик органлари, манфаатдор-гуруҳлари томонидан етказишини биласиз. Ана шу вакиллик тизими (партиялар, ОАВ, нодавлат ташкилотлари ва ҳ.к.) шаклланиш жараёнларини бошидан кечираяпти.

Ўзбекистондаги сиёсий жараёнлар давлатнинг ислохотчилик роли ва фаол сиёсат олиб бориши билан характерланади. Бу – бизнинг давлатчилик анъаналаримиз билан белгиланади. Ўрта Осиёда «ҳоқимият – жамият» муносабатларида доимо давлат асосий роль ўйнаган. Бугун «фуқаро – жамият – давлат» тизими қарор топмоқда.

Ўзбекистондаги сиёсий жараёнлар иштирокчиларининг кўпчилигини асосан, давлат институтлари ташкил этади. Бу яна фуқаролик жамиятининг у қадар ривожланмаганлиги билан боғлиқ. Айни вақтда сиёсий жараёнлар иштирокчилари (субъектлар) сонининг ортишига қаратилган ҳаракатлар кучаймоқда.

Ўзбекистондаги сиёсий жараёнлар сиёсий тизим мувозанатини таъминлаш услубларига кўра жамиятни бирлаштириш учун миллий ғояга кучли эҳтиёж сезилади ва айни вақтда сиёсий етакчининг роли катта бўлади.

Қисқача хулосалар

Сиёсат – жамиятнинг яшаши ва ривожланиши учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқарувчи соҳа эмас, балки унинг бирлиги ва яхлитлиги, хавфсизлиги ва барқарорлиги, тинч-тотувлиги ва осойишталигини таъминловчидир. Бу соҳа хўжалик ва маънавий-маърифий ишлар билан эмас, балки ижтимоий ҳаётни бошқариш, тартибга солиш, хавфсизликни таъминлаш масалалари билан шуғулланади.

Демак, сиёсат давлат ишларида қатнашиш, давлатни йўлга солиб туриш, давлат фаолиятининг шакллари, вазифаларининг мазмунини белгилаб бериш демакдир. Сиёсат гарчанд, иқтисодиётга нисбатан иккинчи ўринда бўлсада, айниқса иқтисодий муаммоларни сиёсий йўл билан ҳал этишда асосий восита ҳисобланади. У жамият ҳаётининг барча соҳасига таъсир қилади.

Демак, сиёсий жараёнларнинг ҳар бир мамлакатда қандай боришини унинг бошқа мамлакатлар ички сиёсий ҳаётидаги ўзгаришларга хос умумий хусусиятлар асосида таърифлаб бериш мумкин. Буларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

Дунёнинг ҳамма мамлакатларида ҳам сиёсий жараёнларнинг бош манбаи ва етакчи кучи халқ оммасининг онгли фаолиятидир.

Сиёсий жараёнларнинг боришини, унинг даражасини белгилаб берадиган етакчи куч сиёсатнинг хилма-хил субъектларидир.

Демак, сиёсий жараёнлар ва сиёсий муносабатлар жамият ҳаётидаги объектив ҳодисадир. Сиёсий жараёнлар – жамият сиёсий ҳаётининг барча соҳаларида рўй берадиган воқеа-ҳодисалар ва ўзгаришларнинг бирлигидан иборат. Бу бирлик сиёсий муносабатлар ва уларнинг боришини ҳам ўзида ифода этади. Давлатларнинг ички ҳаёти ва халқаро

сиёсий муносабатларнинг кечиши ҳам сиёсий жараёнларнинг таркибий қисми ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Сиёсат тушунчасини баён этинг ва унинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ва вазифаларини аниқланг.
2. Сиёсатнинг услублари нималардан иборат?
3. Сиёсатнинг иқтисодиёт ва маънавият билан боғлиқлиги нималарда кўринади?
4. Сиёсий жараён тушунчасини сиз қандай изоҳлайсиз?
5. Сиёсий жараённинг қандай турлари бор?
6. Сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнини баён этинг.
7. Ўзбекистондаги сиёсий жараёнларнинг ўзига хослигини изоҳлаб беринг.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд, Т.: «Ўзбекистон», 1993, 35-83, 222-331-бетлар.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқбо-лининг асосий тамойиллари. 3-жилд, Т.: «Ўзбекистон», 1995, 12-бет.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Асарлар, 6-жилд, Т.: «Ўзбекистон», 1998, 35-50-бетлар.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. 7-жилд, Т.: «Ўзбекистон», 1998, 415-683-бетлар.
5. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Асарлар, 7-жилд, Т.: Ўзбекистон 1999, 96-98-бетлар.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. Асарлар. 7-жилд, Т.: «Ўзбекистон», 1999, 380-бет.
7. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд, Т.: «Ўзбекистон», 2000, 332-333-бетлар.
8. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. 8-жилд, Т.: «Ўзбекистон», 2000, 504-505-бетлар.
9. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. «Халқ сўзи», 2002 йил 30 август.
10. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ўн биринчи сессиясидаги нутқи. «Халқ сўзи», 2003 йил 25 апрель.
11. Каримов И.А. Тинчлик хавфсизлигимиз ўз куч-куватимизга ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.: «Ўзбекистон», 2004. 400-бет.

12. Каримов И.А. Империя даврида иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди. Т.: «Ўзбекистон», 2005. 64-бет.
13. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: «Ўзбекистон», 2005, 96-бет.
14. Каримов И.А. Янги ҳаётни эскича қараш ва ёндашувлар билан қуриб бўлмайди. Т.: «Маърифат» газетаси, 2005 йил 19 февраль.
15. Каримов И.А. Азим пойтахтимиз ҳар жиҳатдан гўзал ва обод бўлсин. Президент Ислом Каримовнинг Халқ депутатлари Тошкент шаҳар кенгашининг навбатдан ташқарии сессиясидаги нутқи. «Халқ сўзи», 2005 йил 23 апрель.
16. Каримов И.А. “Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди”. Т. “Ўзбекистон”, 2005.
17. Азизхўжаев А.А. Мустақиллик: курашлар, изтироблар, қувончлар. «Академия» нашриёти, 2001.
18. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент: «Халқ мероси», 1993.
19. Дубков В.В. Политология (Основы политических знаний). Учебник. Т.: «Мехнат», 2004. 3-16-бетлар.
20. Левитин Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. «Ўзбекистон» - 2001.
21. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент: «Ўзбекистон», 2000, 10-11-бетлар.
22. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк. Тошкент: «Адолат», 1997.
23. Отамуродов С., Эргашев И., Акромов Ш., Қодиров А. Политология (ўқув қўлланма), Тошкент, «Ўзбекистон», 1999, 41-50-бетлар.
24. Пугачев В.П. Соловьев А.И. Политологияга кириш. Т.: «Янги аср авлоди», 2004, 386-403-бетлар.
25. Темур тузуклари. Тошкент:, 1991.
26. Гулямов С.С. Основы нашей уверенности «Труд», 2005 11 март.
27. Гулямов С.С. Феномен экономического прорыва «Труд», 2005 6 апрель.
28. Гулямов С.С. Климат для инвесторов «Труд», 2005 26 апрель.
29. Алиев Б.А., Рафиқов Ғ.А., Султонов Т., Раҳмонов Б. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанидан ўқув қўлланма. 2005 Тошкент.
30. Бекмуродов А. Ш., Алиев Б., Бобоев А ва б. Ўзбекистонда парламентаризм тараққиёти. Тошкент. 2005.
31. Т. Султонов, А. Ҳайитов. Демократик жамият сари: парламент сайловлари ва сиёсий партиялар. ТДИУ 2005й.
32. Б. Алиев ва б. Парламентаризм тараққиёти бўйича тест саволлари. ТДИУ 2005.

\

II –бўлим: “ ПОЛИТОЛОГИЯ” ФАНИДАН АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ РЕЖАЛАРИ

1-мавзу: “ПОЛИТОЛОГИЯ”ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ -2 СОАТ

Режа

1. Политология фанининг предмети, усуллари ва вазифалари.
2. Политология фанининг ижтимоий фанлар ўртасида тутган ўрни ва роли.
3. Политология фанининг асосий категория ва қонунлари.

2-мавзу: СИЁСИЙ ҒОЯЛАРНИНГ ИНСОНИЯТ ТАРАҚҚИЁТИ ТАРИХИ ДАВОМИДА РИВОЖЛАНИБ БОРИШИ - 2 СОАТ

Режа

1. Сиёсий ғоялар тарихини даврларга бўлиш. Афлотун ва Арасту таълимотлари.
2. Уйғониш даврининг сиёсий таълимотлари (Н.Макиавелли, Т.Гоббс ва Ш.Монтескье таълимотлари).
3. Ҳозирги Ғарб мамлакатларида сиёсий ғоялар. (М. Берер, Т.Парсон, Р.Миле, М. Доверке, Р. Арон).
4. Ўрта Осиёда сиёсий таълимотларнинг вужудга келиши ва ривожланиши.

3-мавзу: СИЁСИЙ ҲОКИМИЯТ -2 СОАТ

Режа

1. Сиёсий ҳокимият тушунчаси. Сиёсий ҳокимият тўғрисидаги концепциялар моҳияти.
2. Сиёсий ҳокимиятнинг асослари ва ресурслари.
3. Сиёсий ҳокимиятнинг тузилиши: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти

4-мавзу: ЖАМИЯТНИНГ СИЁСИЙ ТИЗИМИ - 2 СОАТ

Режа

1. Сиёсий тизим тушунчаси: унинг таркибий қисмлари ва тузилиши.
2. Сиёсий тизимнинг вазифалари.
3. Сиёсий тизим турлари.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005.
2. Политология асослари. Т.: Университет, 1992.
3. Рамазонов И., Мўминов Э. Политология. Дарслик.- Т.: Адолат, 1997.
4. Политология курси бўйича маърузалар матни. 2-қисм.-Т.: М.Улугбек номидаги ЎзМУ, 2000.
5. Отамуродов С., Эргашев И., Ақромов Ш., Қодиров А. Политология. –Т.: Ўзбекистон, 1999.
6. Эргашев И. ва бошқ. Политология. Маърузалар матни.-Т.: ЎАЖБНТ, 2000.
7. Машарипов О., Хошимов Т.Р., Рафиқов Ғ.А. Политология. Ўқув қўлланма. – Т.: ТошДИУ, 2000.
8. Рафиқов Ғ.А., Содиков А., Раҳмонов Б. Политология фанидан маърузалар матнлари. -Т.: ТДИУ, 2000.
9. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Олий таълим муассасалари учун қўлланма. –Т.:Янги аср авлоди, 2001.
10. Политология. Ўқув қўлланма. Т.: ЎАЖБНТ маркази, 2002.
11. Жўраев С. Фуқаролик жамияти: назария ва амалиёт.- Т.:ТошДШИ, 2003.
12. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Политологияга кириш.-Т.:Янги аср авлоди, 2004.
13. Бекмуродов А. Ш., Алиев Б., Бобоев А ва бошқ. Ўзбекистонда парламентаризм таракқиёти.- Т., 2005.
14. Султонов Т., А. Ҳайитов. Демократик жамият сари: парламент сайловлари ва сиёсий партиялар. –Т.:ТДИУ,2005.

III –бўлим: «ПОЛИТОЛОГИЯ» ФАНИДАН ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИ

1. Сиёсатшунослик фани-

А) жамиятнинг сиёсий тизими, сиёсий институтлар ва муносабатларни ўрганади;

- Б) жамиятнинг ривожланиши ҳақидаги фан;
- В) сиёсий муносабатларни ўрганадиган фан;
- Г) сиёсий фаолиятни ўрганадиган фан;
- Д) сиёсий ҳаётни ўрганадиган фан.

2. Аристотель фикрича, бошқарувнинг “Тўғри” шакллари нималардан иборат?

- А) Демократия, олигархия, тирания;
- Б) монархия, аристократия, полиция;
- В) республика, полис, тимократия;
- Г) теократия;
- Д) полис.

3. Форобий ўз асарларида давлатнинг пайдо бўлишини қандай тушунтиради?

- А) кишиларнинг табиий эҳтиёжларига боғлиқ ҳолда;
- Б) ижтимоий кучга боғлиқ ҳолда;
- В) давлатларнинг пайдо бўлиши илоҳий кучга ва кишиларнинг эҳтиёжларига боғлиқ ҳолда;
- Г) жамият тараққиётига боғлиқ ҳолда;
- Д) синфларнинг вужудга келишига боғлиқ ҳолда.

4. “Темур тузуклари”да қандай муаммолар баён этилган?

- А) давлатни идора қилиш усуллари, жангларда ғалабага эришишга доир муҳим қоидалар;
- Б) маънавий ахлоқий қоидалар;
- В) хўжалик юритиш, бозорни тартибга солиш усуллари ва пул муомаласи каби масалалар;
- Г) шариат қонунларига шарҳ берилган;
- Д) таълим-тарбия масалалари ёритилган.

5. Сиёсий ҳокимият нима?

- А) бир гуруҳ кишиларнинг бошқа гуруҳ кишиларига давлат орқали

таъсир этишидир;

- Б) жамоат ташкилотларининг ўз манфаатларини ҳимоя этишидир;
- В) инсон иродасини бўйсундиришдир;
- Г) жамиятнинг бирон-бир соҳага қаратилган давлат сиёсатидир;
- Д) зўравонликдир.

6. Давлат ҳокимиятининг моҳияти?

А) фуқароларга маҳсул муассасалар орқали таъсир этувчи ва кўрсатмалари муайян ҳудудда яшайдиганлар учун мажбурий бўлган сиёсий институтлар шаклидир;

- Б) бир субъектнинг бошқа бир субъектга таъсир этиш қобилияти;
- В) ижро этувчи вазифасини амалга оширишдир;
- Г) бўйсундиришдир;
- Д) назарий вазифасини амалга оширишдир.

7. Сиёсий партиялар фаолиятининг асосий ва бош мақсади нимадан иборат?

- А) ҳокимиятга эгалик қилишдан;
- Б) жамиятда раҳбарликни амалга оширишдан;
- В) жамиятни иқтисодий, сиёсий ва маънавий жиҳатдан ривожлантиришдан;
- Г) моддий жиҳатдан устунликка эришишдан;
- Д) жамиятда обрў-этиборликка эришишдан.

8. Ижтимоий- оммавий жамоат ташкилотлари деб?

А) маълум мақсадни амалга ошириш учун уюшган бир гуруҳ кишилар йиғиндиси;

Б) ижтимоий жиҳатдан зарур бўлган мақсадларни амалга ошириш учун фуқаролар томонидан ихтиёрий тузилган уюшма;

В) жамият сиёсий ҳаётига таъсир этиш мақсадида бирлашган фуқаролар уюшмаси;

Г) мамлакатда иқтисодий барқарорликни рўёбга чиқаришни кўзлаб тузилган бирлашмалар.

9. Сиёсий маданиятнинг асосий таркибий қисмини нима ташкил қилади?

- А) сиёсий онг;
- Б) сиёсий эътиқод;
- В) сиёсий ҳуқ-атвор;
- Г) ижтимоий –сиёсий фаоллик.

10. Ижтимоий адолат хусусияти нимадан иборат?

- А) моддий неъматларни тенг тақсимлаш;
- Б) ҳаммага тенг имкониятларни яратиш;
- В) инсонийлик;
- Г) қонунга риоя қилиш;
- Д) шахсларнинг ижтимоий ҳимояланиши.

11. Ҳозирги давр миллий низоларнинг кескинлашувига нима сабаб бўлмоқда?

- А) ҳокимият учун кураш;
- Б) миллий манфаатларнинг камситилиши;
- В) диний эътиқоднинг камситилиши;
- Г) миллатлар, халқларнинг бўлиниши.

12. Сиёсий фаоллик нималарда ифодаланади?

- А) шахсларнинг сиёсий жараёнларига қатнашиш даражасида;
- Б) шахснинг манфаатини ҳимоя қилишда;
- В) шахснинг сиёсий ҳуқ-атвори;
- Г) шахснинг ҳаракати, эътиқоди, дунёқарашининг тетиклигида.

14. Халқаро можароларни ҳал қилишнинг энг прогрессив йўли бу-

- А) қуролли йўл билан;
- Б) халқаро ташкилотлар ёрдамида;
- В) ўзаро келиши олмаётган томонлар билан қўшимча музокаралар олиб бориш;
- Г) ички ишларнинг аралашмаслик йўли билан.

15. “Сиёсатнома” асарининг муаллифи Низомулмулк қайси шоҳлар даврида вазирлик мансабида бўлган?

- А) султон Санжар ва Маликшоҳ даврларида;
- Б) Алпарслон ва Собуқийнинг даврларида;
- В) Ал-Маъмун ва Ҳошим ибн Ҳаким даврларида;
- Г) Алпарслон ва Маликшоҳ даврларида;
- Д) Нодиршоҳ ва Исмоил Сафавий даврларида.

16. “Республика” деган сўз қайси тилдан олинган ва унинг асл мазмуни нимани англатади?

- А) яҳудийча “Халқлар подшоси”;
- Б) Мисрча “Қуёш шуъласи”;
- В) Эронча “Олтин сув”;
- Г) Лотинча “Умумхалқ иши”;
- Д) Грекча “Халқ кенгаши”.

17.Амир Темур нима учун амирлик унвонини хон қилиб ўзгартирмаган?

- А) хон наслидан эмаслиги учун;
- Б) амирлик фахрли ҳарбий тимсол эканлиги учун;
- В) бу нарсаларга аҳамият бермаганлиги учун;
- Г) хонликка ўзини муносиб кўрмагани учун;
- Д) хонлик унвонининг бу даврга келиб барҳам топганлиги учун.

19.Улуғбек асосан, кимнинг сиёсий кўмаги билан ҳокимиятга келган?

- А) маҳаллий уламо ва фуқаролар кўмаги билан;
- Б) етилган ижтимоий-сиёсий муҳит таъсирида;
- В) отаси Шоҳрух ёрдамига таяниб;
- Г) мўғиллар кўмагида;
- Д) Ҳусайн Байқаро кўмагида.

20.Бобур ўз ҳукмронлигининг илк даврида Мовароуннаҳрда марказлашган давлатни тузиш учун кимларга қарши курашди?

- А) мўғулларга қарши;
- Б) Олтин Ўрта хонларига қарши;
- В) темурий ҳукмдорларига қарши;
- Г) Шоҳ Исмоилга қарши;
- Д) Иброҳим Лўдига қарши.

21.Улуғбек ҳукмдорлиги даврида Хўжа Ахрорнинг ижтимоий-сиёсий мавқеи қандай бўлган?

- А) мамлакатнинг катта сиёсий арбоби бўлган;
- Б) тасаввуфнинг улуғ арбоби бўлган;
- В) бой-бадавлат ва хотамтой шахс бўлган;
- Г) унчалик ном ва эътибор қозониб улгурмаган шахс бўлган;
- Д) Улуғбек эътиборига сазовор бўлган улуғ дин пешвоси бўлган.

22.Марказий Осиёда қадимда асосан, давлатчилик нимага амал қилган?

- А) миллий негиздаги;
- Б) ҳудудий сулолавий негизлардаги;
- В) демократик негизлардаги;
- Г) қулдорлик тартиботлари негиздаги;
- Д) ирқчилик негиздаги.

23. “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”асарининг муаллифи ким?

- А) Беруний;
- Б) Форобий;

- В) Мирхонд;
- Г) Хондамир;
- Д) Улуғбек.

24.Ўзбекистон халқаро алоқалар ўрнатиш жараёнида қандай тамойилларга амал қилади?

- А)бирор бир давлат билан яқинлашиш ҳисобига бошқасидан узоқлашмаслик;
- Б) иқтисодий жиҳатдан кучли давлат бўлган яқинлашишга кўпроқ эътибор бериш;
- В) конфессионал негизларини эътиборга олиб яқинлашиш;
- Г) этник қардошлик негизида бошқа давлатлар билан яқинлашиш;
- Д) мамлакатларнинг сиёсий тузумларига кўра яқинлашиш тамойилларига амал қилиш.

МУНДАРИЖА

1. Кириш	3
2. Маъруза мантилари	5
3. Амалий машғулоти режалари	55
4. Тест топшириқлари.....	57

“Политология” фанидан ўқув – услубий қўлланма
(таълимнинг махсус сиртки шакли учун)
ТАТУ ИБ факультети илмий-услубий кенгаши томонидан
муҳокама қилинган ҳамда босишга тавсия этилган
(2008 йил январдаги -сон баёномаси)

Тузувчи:

ф.ф.д. Туленова Г.Ж.
кат.ўқ.Зайниддинова В.Б.
асс. Ширинова Д.С.

Масъул муҳаррир:

кат.ўқ. Каримов Х.

Муҳаррир:

Каримова Г.